

Εισαγωγή στὴ συνάφεια θεολογίας καὶ λειτουργικοῦ λόγου

(Βίβλος, Δόγμα, Ἦθος)

Πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Καραϊσαρίδη

Ἐπίκουρου Καθηγητῆ Α.Π.Θ.

Προκαταρκτικὰ τινὰ

Ἡ ἀνάγνωση καὶ μόνο τοῦ τίτλου τοῦ ὑπὸ πραγμάτευση θέματος ἀναδεικνύει σαφέστατα πρὸς μελέτη τρία ζητούμενα: τὴ θεολογία, τὸ λειτουργικὸ λόγο καὶ τὴ μεταξὺ αὐτῶν συνάφεια. Καί, βέβαια, γιὰ νὰ διασφαλιστεῖ ὁ πειρασμὸς τῆς ἄοριστολογίας, ὁ ὑπότιτλος στὸ θέμα ὀριοθετεῖ τὴν περιοχὴ τῆς ἀναφορᾶς μας, ποὺ εἶναι τρεῖς θεολογικὲς περιοχὲς πολὺ συγκεκριμένες: ἡ Βίβλος, τὸ Δόγμα καὶ τὸ Ἦθος. Αὐτὰ συγκροτοῦν, ἐν εἶδει κεφαλαίων, καὶ τὸ τριμερές τῆς πραγματεύσεώς μας.

1. Ἡ Βίβλος ὡς πεδίο ἔκφρασης τῆς συνάφειας θεολογίας καὶ λειτουργικοῦ λόγου

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι τὴ συνάφεια τῆς βιβλικῆς θεολογίας καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου δὲν τὴν ἀναζητοῦμε στὴ μορφή, στὸν τρόπο διατύπωσης, ἔκφρασης τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἀλλὰ κυρίως στὴν οὐσία καὶ τὸ περιεχόμενό του. Ἀσφαλῶς ὑπάρχει φραστικὴ συνάφεια μεταξὺ τοῦ βιβλικοῦ καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Μάλιστα δὲ, ὀρισμένες φορές, ἡ συνάφεια εἶναι τόσο στενὴ ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν ὑπαινιγμῶν καὶ τῶν συμβολικῶν ἀναγωγῶν καὶ φτάνει στὴν αὐτούσια παράθεση τοῦ βιβλικοῦ λόγου ἢ στὴν παράθεση παραλλαγμένων ρηματικῶν τύπων καὶ ἄλλων γλωσσικῶν μορφῶν τοῦ βιβλικοῦ λόγου ἀνάλογα μὲ τὶς τεχνικὲς ἀπαιτήσεις τῶν ποιητικῶν μέτρων, τῆς προσομοιακῆς ψαλμωδίας κ. ἄ. τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.

Γνωρίζουμε ἀσφαλῶς ὅτι ὁ βιβλικὸς λόγος εἶναι κατὰ μοναδικότητα ἢ αὐθεντικὴ πληροφόρηση γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κτίσεως στὴ φθορὰ καὶ τὸ θάνατο, τὴν ἀναγγελία καὶ προετοιμασία τῆς λύτρωσης καὶ τῆς ἀποκατάστασης μέσω τῆς

παιδαγωγίας τῆς παλαιοδιαθηκικῆς περιόδου, τὴν ἔναρξη τῆς σωτηρίας διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, τὴν ἀναγγελία τῶν ἐσχάτων καὶ τῆς εἰσόδου ἤδη στὴν ἐσχατολογικὴ περίοδο.

Κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸ βιβλικὸ λόγον ὁ προσευχητικὸς λειτουργικὸς λόγος ἔρχεται νὰ δώσει σάρκα καὶ ὅσα εὔχεται καὶ ἐπιδιώκει νὰ πράξει ἡ Ἐκκλησία χάριν τῆς οἰκοδομῆς καὶ σωτηρίας τῶν τέκνων τῆς.

Στὴ συνέχεια, προκειμένου νὰ τεκμηριωθοῦν ὅλα τὰ ἀμέσως προηγούμενα, ἀκολουθεῖ ἡ συγκεκριμένη ἀναφορὰ σὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ μας παράδοση.

Ἔτσι, παρατηροῦμε ὅτι στὴν ἀκολουθία τοῦ ἔσπερινου, ἐκτὸς τῆς παράθεσης ἐκτενοῦς αὐτούσιου βιβλικοῦ λόγου μὲ τὴν ἀνάγνωση καθημερινὰ τοῦ ψαλτηρίου, ὅπως προβλέπει τὸ μοναχικὸ τυπικὸ, ὁ εἰσαγωγικὸς ψαλμὸς 103 (προοιμιακός) ἀναπαριστᾷ τὴν πράξη τῆς δημιουργίας, ὅπως ἐμφανίζεται πρὸ τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων στὸ Α' κεφάλαιο τῆς Γενέσεως. Μάλιστα δὲ ὁ στίχος: «ὁ ἥλιος ἔγνω τὴν δύσιν αὐτοῦ ἔθου σκότος καὶ ἐγένετο νύξ»¹ ἀναπαράγει φραστικὰ τὸ κείμενο τῆς Γενέσεως ποὺ κατακλείει τὴ δημιουργικὴ πράξη τοῦ Θεοῦ τὴν ἀναφερομένη σὲ κάθε ἡμέρα τῆς δημιουργίας: «καὶ ἐγένετο ἑσπέρα καὶ ἐγένετο πρωΐ...»² κ.λπ. Στὴν ἴδια ἀκολουθία στὴ ζ' εὐχή τοῦ λυχνικοῦ ὑπάρχει ἀναφορὰ στὴν πράξη τῆς δημιουργίας: «ὁ πᾶσαν τὴν κτίσιν ἐν σοφίᾳ δημιουργήσας· ὁ διαχωρίσας ἀνά μέσον τοῦ φωτός καὶ ἀνά μέσον τοῦ σκότους καὶ τὸν μὲν ἥλιον θέμενος εἰς ἔξουσίαν τῆς ἡμέρας, σελήνην δὲ καὶ ἀστέρας εἰς ἔξουσίαν τῆς νυκτός...».

Στὸ Μέγα Ἀπόδειπνο στὴν εὐχή-προσευχὴ τοῦ βασιλέως Μανασσῆ ὑπάρχει στὸ εἰσαγωγικὸ της μέρος ἡ διατύπωση: «ὁ ποιήσας τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν σὺν παντί τῶ κόσμῳ αὐτῶν· ὁ πεδήσας τὴν θάλασσαν τῶ λόγῳ τοῦ προστάγματός σου· ὁ κλείσας τὴν ἄβυσσον, καὶ σφραγισάμενος αὐτὴν τῶ φοβερῶ καὶ ἐνδόξῳ ὀνόματί σου...».

Στὴν ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, στὴν η' ὠδή, ἡ ὁποία παρουσιάζει τὸν ὕμνο τῶν ἁγίων τριῶν παιδῶν³ ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερα στοὺς

¹ Ψαλμ. 103, 19-20.

² Γεν. 1, 5 κ. ἐξ.

³ Δαν. 3, 28 κ. ἐξ.

ὕμνους τῶν φωταγωγικῶν, στοὺς ψαλμοὺς τῶν αἰνῶν, ἰδιαίτερα τὸν 148^ο, περιγράφεται ἡ πράξις τῆς δημιουργίας ὡς αἰτία χαρᾶς καὶ δοξολογίας καὶ εὐγνωμοσύνης ἀπέναντι στὸ Θεό, τὸ χορηγὸ παντὸς ἀγαθοῦ, ὅπως ἀνάλογα ἡ ἔκπληξις καὶ εὐγνωμοσύνη ποὺ βίωσε ὁ προπάτορας Ἀδάμ, ὅταν ὁ Θεὸς τὸν ἔθεσε ὡς βασιλέα πάσης τῆς δημιουργίας⁴ καὶ, κυρίως, ὅταν τοῦ προσέφερε ὡς «βοηθὸν κατ' αὐτόν»⁵ τὴν Εὐά. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἔκπληξις του ἀποτυπώθηκε στὰ λόγια: «τοῦτο νῦν ὁστοῦν ἐκ τῶν ὁστῶν μου καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός μου· αὕτη κληθήσεται γυνή, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς ἐλήφθη αὕτη...»⁶.

Τώρα αὕτη τὴ βιβλικὴ διήγηση, ποὺ ἀφορᾷ στὴ δημιουργία τοῦ πρώτου ζεύγους, τὴ βλέπουμε νὰ ἀναπαράγεται ἐπίσης καὶ στὰ λόγια τῶν εὐχῶν τῆς ἀκολουθίας τοῦ γάμου τοῦ ἐν χρήσει ἐντύπου εὐχολογίου μὲ συμπερίληψη αὐτούσια τῶν ὡς ἄνω παραθεμάτων τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως. Ἔτσι, ἡ πρώτη μεγάλη εὐχή, ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ εἰρηρικὰ, ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια: «Ὁ Θεὸς ὁ ἄχραντος, καὶ πάσης κτίσεως δημιουργός, ὁ τὴν πλευρὰν τοῦ προπάτορος Ἀδάμ διὰ τὴν σὴν φιλανθρωπίαν εἰς γυναῖκα μεταμορφώσας, καὶ εὐλόγησας αὐτούς, καὶ εἰπὼν· «αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε, καὶ κατακυριεύσατε τῆς γῆς»⁷ καὶ ἀμφοτέρους αὐτοὺς ἐν μέλος ἀναδείξας διὰ τῆς συζυγίας...». Ἡ ἐπόμενη δεύτερη μεγάλη εὐχή⁸ ἐπαναλαμβάνει τὰ ἴδια περιστατικὰ τῆς δημιουργίας τῶν πρωτοπλάστων, ἐμπλέκοντας αὐτούσια παραθέματα βιβλικοῦ λόγου⁹, καὶ καταλήγει στὸ προκείμενο κύριο αἶτημα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ποὺ εἶναι: «Αὐτός καὶ νῦν, Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, κατάπεμψον τὴν χάριν σου τὴν ἐπουράνιον ἐπὶ τοὺς δούλους σου τούτους (τόν δεῖνα) καὶ (τὴν δεῖνα)» κ.λ.π. Στὴ συνέχεια

⁴ «... καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς» (Γεν. 1, 26).

⁵ Γεν. 2, 18.

⁶ Ὁ.π., 2, 23.

⁷ Ὁ.π., 1, 28.

⁸ Καὶ οἱ δύο αὐτές εὐχές δὲν ἀπαντῶνται στὸν ὑπ' ἀριθμ. 336 ἑλληνικὸ βαρβερινὸ κώδικα καὶ οὔτε ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν ἅγιο Συμεῶν Θεσσαλονίκης. Βέβαια στὸν ὡς ἄνω ἑλληνικὸ κώδικα παραδίδεται στὸ τέλος τῆς ἀκολουθίας μία ἐκτενὴς εὐχή μὲ τίτλο: «εὐχή ἄλλη εἰς γάμους», ἡ ὁποία κατὰ ἓνα συμπληρωματικὸ τρόπο μοιάζει φραστικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ μὲ τίς δύο ὡς ἄνω ἐκτενεῖς εὐχές ἀλλὰ καὶ ἄλλες μικρότερες, ὅπως ἡ εὐχή «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ παραγενόμενος ἐν Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας... εὐλόγησον αὐτῶν εισόδους καὶ ἐξόδους...» (βλ. Stefano Parenti e Elena Velkovska, *L' Eucologio Barberini gr. 336*, Roma 2000, σ. 187-188).

⁹ Βλ. Γεν. 2, 18 καὶ 2, 23-24.

στήν επόμενη σύντομη παλαιά καθαγιαστική ευχή του Γάμου: «Ὁ Θεός ὁ ἅγιος, ὁ πλάσας ἐκ χοός τόν ἄνθρωπον...»¹⁰, ἀκόμη πιό ξεκάθαρα ζητεῖται ἀπό τὸ Χριστό, ὅπως τότε πού ἐνεργοῦσε ὡς δημιουργικὸς ἄσαρκος Λόγος τοῦ Θεοῦ, νὰ ἐνεργήσει καὶ τώρα ὡς σαρκωμένος Λόγος: «αὐτός καὶ νῦν, Δέσποτα, ἐξαπόστειλον τὴν χεῖρα σου ἐξ ἁγίου κατοικητηρίου σου καὶ ἄρμωσον τόν δούλον σου (τόνδε) καὶ τὴν δούλην σου (τήνδε), ὅτι παρά σου ἀρμόζεται ἀνδρὶ γυνή...». Εἶναι σαφές δηλαδή ὅτι, ὅπως ὁ Θεός μὲ τὴν πράξη τῆς δημιουργίας ἔγινε νυμφαγωγὸς καὶ χάρισε στὸν Ἀδὰμ τὴν Εὐὰ ὡς «βοηθὸν κατ' αὐτόν», τὸ ἴδιο καὶ τώρα, ὁ ἴδιος Θεός, πάλι ὡς νυμφαγωγὸς μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ζητεῖται προσευχητικὰ μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, νὰ παρέμβει τώρα, «νῦν», ὥστε νὰ ἐπανέλθει ἡ δημιουργία στὴν ἀρχικὴ τῆς κατάσταση τοῦ «καλά λίαν»¹¹.

Ἐπομένως, ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ φραστικὴ συνάφεια τοῦ βιβλικοῦ καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἀλλὰ γιὰ ὄντολογικὴ, ὑπαρξιακὴ συνάφεια τοῦ περιγραφομένου μὲ τὸ βιβλικὸ λόγο γεγονότος (δημιουργία τοῦ πρώτου ζεύγους) μὲ τὸ, μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἐπιδιωκόμενο ἴδιο γεγονός (τὴν ἐν Χριστῷ ἔνωση τῶν νῦν νυμφευομένων).

Ἔχουμε ἐπαληθευμένη τὴ συνάφεια Δημιουργίας καὶ ἀναδημιουργίας μέσω τῆς θείας ἐνσαρκώσεως. Μάλιστα δὲ ἡ ἐν τῷ Χριστῷ ἔνωση τῶν πρὶν διεστώτων (θείας καὶ ἀνθρωπίνης φύσεως)¹² καθιστᾶ πλέον ἰσχυρὴ καὶ περισσότερο -ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ἡ ἔκφραση- βατὴ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἴδιου στόχου, δηλαδή τῆς μετοχῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ, τὴ θεοκοινωνία.

Στὸ μυστήριο τοῦ Βαπτίσματος, στὴν κύρια ευχή τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος, μετὰ τὴν προκαταρκτικὴ ἔκφραση θαυμασμοῦ γιὰ τὸ ἔργο τῆς Δημιουργίας μὲ τὰ λόγια: «Μέγας εἶ, Κύριε, καὶ θαυμαστά τὰ ἔργα σου, καὶ οὐδεὶς λόγος ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων σου» ἀκολουθεῖ πιστὴ περιγραφή τῆς βιβλικῆς διήγησης γιὰ τὴ δημιουργία: «Σὺ γάρ βουλήσει ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τό εἶναι παραγαγών

¹⁰ Μαρτυρεῖται στὸν ὑπ' ἀριθμ. 336 ἑλληνικό βαρβερνὸ κώδικα (βλ. Stefano Parenti..., ὁ.π., σ. 186).

¹¹ Βλ. Γεν. 1, 31.

¹² Πρβλ. γ' ὠδή, γ' τροπᾶριο τοῦ δευτέρου κανόνα τῆς ἐορτῆς τῆς Αναλήψεως: «Ἡ γῆ ἐορτάζει καὶ χορεύει, ἀγάλλεται ὁ οὐρανὸς τῇ Αναλήψει σήμερον τοῦ Ποιητοῦ τῆς κτίσεως, τοῦ προφανῶς ἐνώσαντος τὰ διεστώτα βουλήματι» καθὼς καὶ τὴν παρεμφερῆ ἔκφραση τοῦ Κοντακίου τῆς ἐορτῆς: «Τὴν ὑπὲρ ἡμῶν πληρώσας οἰκονομίαν, καὶ τὰ ἐπὶ γῆς ἐνώσας τοῖς οὐρανόις...».

τά σύμπαντα, τῷ σῶ κράτει συνέχεις τήν κτίσιν, καί τῇ σῇ προνοίᾳ διοικεῖς τόν κόσμον. Σύ ἐκ τεσσάρων στοιχείων τήν κτίσιν συναρμόσας τέτταρσι καιροῖς τόν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐστεφάνωσας. Σέ τρέμουνσιν αἱ νοεραὶ πᾶσαι Δυνάμεις· σέ ὑμνεῖ ἥλιος· σέ δοξάζει σελήνη· σοί ἐντυγχάνει τὰ ἄστρα· σοί ὑπακούει τό φῶς· σέ φρίττουσιν ἄβυσσοι· σοί δουλεύουσιν αἱ πηγαί. Σύ ἐξέτεινας τόν οὐρανόν ὡσεὶ δέρριν· σύ ἐστερέωσας τήν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων· σύ περιετείχισας τήν θάλασσαν ψάμμῳ· σύ πρός ἀναπνοάς τόν ἀέρα ἐξέχεας». Στή συνέχεια τῆς ὡς ἄνω εὐχῆς, ἀφοῦ γίνεται σύντομη νύξη γιά τήν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ τόνος πίπτει στό μυστήριο τῆς θείας ἐνσαρκώσεως καί περιγράφονται οἱ συνέπειες γιά τόν ἀνθρώπο. Καί, βέβαια, μία ἄμεση σχετική συνέπεια εἶναι ὁ ἀγιασμός τῶν ὑδάτων τοῦ Ἰορδάνη μέ τή βάπτισι τοῦ Κυρίου καί δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου, ὁ ἀγιασμός καί ὀλόκληρης τῆς κτίσεως. Αὐτό τὸ γεγονός τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως τῆς ἀνθρώπινης φύσεως καί τῆς ἐν Ἰορδάνη ἀνακαινίσεως ὀλόκληρης τῆς κτίσεως ἐπιδιώκεται καί σέ κάθε βάπτισι γιά κάθε ἀνθρώπο χωριστὰ καί γιά ὀλόκληρη τήν κτίσι. Ἔχουμε δηλαδή στό μυστήριο τῆς Βαπτίσεως συνέχεια καί «ἐπέκτασι» τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ ἀνακαινίσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καί ἀναγεννήσεως, καθαγιασμοῦ τῆς κτίσεως. Ἐπομένως, ὅτι παραδίδει ἡ Βίβλος ὡς δημιουργική πράξι τοῦ Θεοῦ, ἐπαναλαμβάνει ἡ Ἐκκλησία μέ τήν προσευχητική διαδικασίᾶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.

Προχωρῶντας μέσα στήν ἴδια λογική καί χρησιμοποιοῦντας τήν ἴδια μεθοδολογία βλέπουμε ὅτι στίς ἀρχαῖες λειτουργίες (Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, Ἀγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, Ἀποστόλου Μάρκου) ἀλλά καί στίς λεγόμενες «βυζαντινές» (Μεγάλου Βασιλείου, Ἰωάννου Χρυσοστόμου) στήν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, στερεοτύπως, στό εἰσαγωγικό τους μέρος ὑπάρχει συσχετισμός μέ τήν ὑπὸ τῆς Βίβλου παραδιδόμενη πράξι τῆς δημιουργίας. Βλέπουμε, δηλαδή, ὅτι οἱ συντάκτες τῶν εὐχῶν τῆς ἀναφορᾶς, πρὶν νὰ συνδέσουν τὸ δεῖπνο τῆς εὐχαριστίας μέ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο τοῦ Κυρίου καί νὰ παραστήσουν ἀφηγηματικὰ ὅλο τὸ ἀπολυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Κυρίου, ὅπως αὐτὸ παραδίδεται στίς εὐαγγελικὲς διηγήσεις, αἰσθάνονται τήν ἀνάγκη νὰ ἀναφερθοῦν καί στήν πράξι τῆς δημιουργίας, ἡ ὁποία ὀδηγήθηκε στήν πτώση μέ τήν πτώση τῶν πρωτοπλάστων καί ἐπανερχεται στό «ἀρχαῖο κάλλος» μέ τή θεία ἐνανθρώπησι. Ἡ ἐπιβεβαίωσι γιά τοῦ λόγου

τὸ ἀληθές εἶναι ἡ διαδικασία καθαγιασμοῦ τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν καὶ ἡ μεταβολή τους σὲ εὐχαριστιακὰ δῶρα. Τὰ εὐχαριστιακὰ δῶρα, δηλαδή, ἀπὸ βασικὲς ἀνθρώπινες τροφές, ἀπὸ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ προορισμένα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη «χρεία», μεταβάλλονται σὲ δῶρα τῆς εὐχαριστίας, σὲ οὐράνια τροφή, ἀφοῦ τὸ εὐχαριστιακὸ δεῖπνο εἶναι ἀπὸ τώρα πρόγευση καὶ μετοχή στοῦ δεῖπνο τῆς βασιλείας.

Ἐπανερχόμενοι, ὅμως, στὴν ἀναφορά μας στοῦ θέμα τῆς δημιουργίας, ἐπισημαίνουμε ὅτι στὴν εὐχή τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τῶν «Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» διαλαμβάνονται τὰ κάτωθι σαφέστατα, πολὺ παραστατικὰ καὶ μάλιστα πολὺ ποιητικὰ λόγια: «Σὺ γὰρ εἶ .... ὁ τὰ πάντα ἐκ τοῦ μή ὄντος εἰς τό εἶναι παραγαγὼν διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ· ... Σὺ γὰρ, Θεέ αἰώνιε, δι' αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκας καὶ δι' αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς... Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ σου, ὁ δι' αὐτοῦ πρὸ πάντων ποιήσας τὰ χερουβείμ καὶ τὰ σεραφεείμ, αἰῶνας τε καὶ στρατιάς, δυνάμεις τε καὶ ἐξουσίας, ἀρχὰς τε καὶ θρόνους, ἀρχαγγέλους τε καὶ ἀγγέλους, καὶ μετὰ ταῦτα πάντα ποιήσας δι' αὐτοῦ τὸν φαινόμενον τοῦτον κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ. Σὺ γὰρ εἶ ὁ τὸν οὐρανὸν ὡς καμάραν στήσας καὶ ὡς δέσρην ἐκτείνας καὶ τὴν γῆν ἐπ' οὐδενὸς ἰδρύσας γνώμη μόνη· ὁ πήξας στερέωμα καὶ νύκτα καὶ ἡμέραν κατασκευάσας· ὁ ἐξαγαγὼν φῶς ἐκ θησαυρῶν καὶ τῆ τούτου συστολῆ ἐπαγαγὼν τὸ σκότος εἰς ἀνάπαυλαν τῶν ἐν τῷ κόσμῳ κινουμένων ζώων· ὁ τὸν ἥλιον τάξας εἰς ἀρχὰς τῆς ἡμέρας ἐν οὐρανῷ καὶ τὴν σελήνην εἰς ἀρχὰς τῆς νυκτὸς καὶ τὸν χορὸν τῶν ἀστέρων ἐν οὐρανῷ καταγράψας εἰς αἶνον τῆς σῆς μεγαλοπρεπείας· ὁ ποιήσας ὕδωρ πρὸς πόσιν καὶ κάθαρσιν, ἀέρα ζωτικὸν πρὸς εἰσπνοὴν καὶ ἀναπνοὴν καὶ φωνῆς ἀπόδοσιν διὰ γλώττης πληττούσης τὸν ἀέρα καὶ ἀκοὴν συνεργουμένην ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐπαῖειν εἰσδεχομένην τὴν προσπίπτουσαν αὐτῇ λαλιάν· ὁ ποιήσας πῦρ πρὸς σκότους παραμυθίαν, πρὸς ἐνδείας ἀναπλήρωσιν καὶ τὸ θερμαίνεσθαι ἡμᾶς καὶ φωτίζεσθαι ὑπ' αὐτοῦ· ὁ τὴν μεγάλην θάλασσαν χωρίσας τῆς γῆς καὶ τὴν μὲν ἀναδείμας πλωτὴν, τὴν δὲ ποσὶ βάσιμον ποιήσας καὶ τὴν μὲν ζώοις μικροῖς καὶ μεγάλοις πληθύνας, τὴν δὲ ἡμέροις καὶ ἀτιθάσοις πληρώσας, φωτοῖς τὲ διαφόροις στέψας καὶ βοτάνοις, στεφανώσας καὶ ἄνθεσι καλλύνας καὶ σπέρμασι πλουτίσας· ὁ συστησάμενος ἄβυσσον καὶ μέγα κύτος αὐτῇ περιθεῖς, ἄλμυρῶν

ύδάτων σεσσωρευμένα πελάγη, περιφράξας δὲ αὐτὴν πύλαις ἄμμου λεπτοτάτης· ὁ πνεύμασι ποτὲ μὲν αὐτὴν κορυφῶν εἰς ὀρέων μέγεθος, ποτὲ δὲ στρωννύων αὐτὴν εἰς πεδίου καὶ ποτὲ μὲν ἐκμαίνων χειμῶνι, ποτὲ δὲ πραϋνῶν γαλήνη, ὡς ναυσιπόροις πλωτῆρσιν εὐκόλον εἶναι πρὸς πορεῖαν· ὁ ποταμοῖς διαζώσας τὸν ὑπὸ σοῦ διὰ Χριστοῦ γενόμενον κόσμον καὶ χειμάρροις ἐπικλύσας καὶ πηγαῖς ἀνάοις μεθύσας, ὄρεσι δὲ περισφίγξας εἰς ἔδραν ἀτρεμῆ γῆς ἀσφαλεστάτην. Ἐπλήρωσας γάρ σου τὸν κόσμον καὶ διεκόσμησας αὐτὸν βοτάνοις εὐόσμοις καὶ ἰασίμοις, ζώοις πολλοῖς καὶ διαφόροις, ἀλκίμοις καὶ ἀσθενεστέροις, ἐδωδίμοις καὶ ἐνεργοῖς, ἡμέροις καὶ ἀτιθάσοις, ἐρπετῶν συριγμοῖς, πτηνῶν ποικίλων κλαγγαῖς, ἐνιαυτῶν κύκλοις, μηνῶν καὶ ἡμερῶν ἀριθμοῖς τρόπων τάξεσι, νεφῶν ὀμβροτόκων διαδρομαῖς εἰς καρπῶν γονάς καὶ ζώων σύστασιν, σταθμὸν ἀνέμων διαπνεόντων, ὅτε προσταχθῶσι παρὰ σοῦ, τῶν φυτῶν καὶ τῶν βοτάνων τὸ πλῆθος. Καὶ οὐ μόνον τὸν κόσμον ἐδημιούργησας, ἀλλὰ καὶ τὸν κοσμοπολίτην ἄνθρωπον ἐν αὐτῷ ἐποίησας, κόσμου κόσμον ἀναδείξας. Εἶπας γὰρ τῇ σῇ Σοφίᾳ· «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ». Διὸ καὶ πεποίηκας αὐτὸν ἐκ ψυχῆς ἀθανάτου καὶ σώματος σκεδαστοῦ, τῆς μὲν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, τοῦ δὲ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων· καὶ δέδωκας αὐτῷ κατὰ μὲν τὴν ψυχὴν τὴν λογικὴν διάγνωσιν, εὐσεβείας καὶ ἀσεβείας διάκρισιν, δικαίου καὶ ἀδίκου παρατήρησιν, κατὰ δὲ τὸ σῶμα τὴν πένταθλον ἐχαρίσω αἴσθησιν καὶ τὴν μεταβατικὴν κίνησιν. Σὺ γάρ, Θεὲ παντοκράτορ, διὰ Χριστοῦ παράδεισον ἐν Ἐδέμ κατὰ ἀνατολάς ἐφύτευσας παντοίων φυτῶν ἐδωδίμων κόσμῳ καὶ ἐν αὐτῷ, ὡς ἂν ἐν ἐστία πολυτελεῖ, εἰσήγαγες αὐτόν, κἂν τῷ ποιεῖν νόμον δέδωκας αὐτῷ ἔμφυτον, ὅπως οἴκοθεν καὶ παρ' ἑαυτοῦ ἔχοι τὰ σπέρματα τῆς θεογνωσίας...»¹³.

Στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου καταγράφεται ἡ διατύπωση: «Ὡς ἀληθῶς ἄξιόν ἐστι καὶ δίκαιον, πρέπον τὲ καὶ ἐποφειλόμενον σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν, σὲ εὐλογεῖν, σὲ προσκυνεῖν, σὲ δοξολογεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν τῷ πάσης κτίσεως ὄρατῆς τὲ καὶ ἀοράτου δημιουργῷ, τῷ θησαυρῷ τῶν αἰωνίων

¹³ Ἰωάννου Φουντούλη, *Θεία Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν*, Κείμενα Λειτουργικῆς 13, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 41-44.

ἀγαθῶν, τῇ πηγῇ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, τῷ πάντων Θεῷ καὶ δεσπότη· ὃν ὕμνοῦσιν οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν καὶ πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτῶν, ἥλιός τε καὶ σελήνη καὶ πᾶς ὁ τῶν ἄστρον χορός, γῆ, θάλασσα καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, ...»¹⁴.

Στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τῆς λειτουργίας τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Μάρκου ὑπάρχει παρόμοια διατύπωση: «Ἀληθῶς γὰρ ἄξιον ἐστὶν καὶ δίκαιον, ὁσιόν τε καὶ πρέπον καὶ ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἐπωφελές, ὁ ὢν δέσποτα Κύριε Θεέ, Πάτερ παντοκράτορ, σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμνεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν, σοὶ ἀνθομολογεῖσθαι νύκτωρ τε καὶ καθ' ἡμέραν ἀκαταπαύστῳ στόματι καὶ ἀσιγήτοις χεῖλεσι καὶ ἀσιωπήτῳ καρδίᾳ, σοὶ τῷ ποιήσαντι τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ, γῆν καὶ τὰ ἐν τῇ γῆ, θαλάσσας, πηγὰς, ποταμούς, λίμνας καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς, σοὶ τῷ ποιήσαντι τὸν ἄνθρωπον κατ' ἰδίαν εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, ᾧ καὶ ἐχαρίσω τὴν ἐν παραδείσῳ τρυφήν· ...»¹⁵.

Ἐκεῖ, ὅμως, πού εἶναι τὰ πράγματα ἐντελῶς οἰκεῖα, εἶναι στίς «βυζαντινὲς λειτουργίες», μὲ τρόπο συνοπτικὸ στὴ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ πιὸ ἐκτενέστερο στὴ λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου.

Στὴ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Ἄξιον καὶ δίκαιον σὲ ὑμνεῖν... Σὺ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι ἡμᾶς παρήγαγες καὶ παραπεσόντας ἀνέστησας πάλιν...».

Στὴ θεία λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου, στὴ λεγόμενη εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς, πού κατακλείει τὰ «πληρωτικά», μετὰ τῆ Μ. Εἴσοδο, ὑπάρχει ἡ φράση: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ κτίσας ἡμᾶς καὶ ἀγαγὼν εἰς τὴν ζωὴν ταύτην...». Ἐνῶ στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς ὑπάρχουν οἱ χαρακτηριστικὲς φράσεις: «Δέσποτα τῶν ἀπάντων, Κύριε οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ πάσης κτίσεως, ὀρωμένης τε καὶ οὐχ ὀρωμένης, ὁ καθήμενος ἐπὶ θρόνου δόξης καὶ ἐπιβλέπων ἀβύσσους...», «... ὅτι ἐν δικαιοσύνῃ καὶ κρίσει ἀληθινῇ πάντα ἐπήγαγες ἡμῖν· πλάσας γὰρ τὸν ἄνθρωπον, χοῦν λαβῶν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ εἰκόνι τῇ σῆ, ὁ Θεὸς τιμήσας, τέθεικας αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς...».

¹⁴ Ἰωάννου Φουντούλη, Θεία λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, Κείμενα Λειτουργικῆς 5, ἔκδ. β', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 56.

¹⁵ Ἰωάννου Φουντούλη, Θεία λειτουργία τοῦ Ἀποστόλου Μάρκου, Κείμενα Λειτουργικῆς 3, ἔκδ. β', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 44-45.

Ακόμη, θά πρέπει νά λεχθεῖ ὅτι ὁ βιβλικὸς λόγος εἴτε τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἴτε τῆς Καινῆς καταχωρίζεται αὐτούσιος καὶ ἐντάσσεται στὴν ὅλη δομὴ καὶ στόχευση τῆς λατρείας καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Ἔτσι, στὶς δεσποτικὲς καὶ θεομητορικὲς ἐορτὲς τὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα ἐκτὸς τοῦ ὅτι συνιστοῦν τὴ βάση, τὴν ἱστορικὴ ἀφήγηση τοῦ ἐορταζόμενου γεγονότος, ἐμπνέουν τοὺς ὑμνογράφους, οἱ ὅποιοι συνθέτουν ὕμνους ποὺ λειτουργοῦν ὡς ἐρμηνευτικὰ σχόλια τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων. Ὅρισμένα μάλιστα καινοδιαθηκικά, ἰδιαίτερα, ἀναγνώσματα προσδιορίζουν ὀλοκληρωτικὰ τὸ ἐορτολογικὸ καὶ ὕμνολογικὸ περιεχόμενο τῆς ἀγομένης ἐορτῆς. Αὐτὸ συμβαίνει ἰδιαίτερα τὴν περίοδο τοῦ Τριωδίου καὶ τοῦ Πεντηκοσταρίου. Ακόμη καὶ στὰ βιβλικὰ ἀναγνώσματα στὶς μνήμες τῶν Ἁγίων ἐπιδιώκεται συσχετισμὸς μὲ τὸ πρόσωπο, τὴν ιδιότητα τοῦ Ἁγίου, γι' αὐτὸ ἔχουμε εὐαγγελικὰ καὶ ἀποστολικὰ ἀναγνώσματα ἀνταποκρινόμενα σὲ ἱεράρχες, ἱερομάρτυρες, ὁσίους κ.λ.π. Στὶς λεγόμενες δὲ περιστατικὲς εὐχὲς καὶ ἀκολουθίαις ἢ συνάφεια λειτουργικοῦ καὶ βιβλικοῦ λόγου εἶναι πασίδηλη, γιατί ἀκριβῶς ὅλα πρέπει νά ὑπηρετοῦν τὸν ὑπὸ τῆς σχετικῆς ἀκολουθίας ἐπιδιωκόμενο λειτουργικὸ καὶ προσευχητικὸ στόχο.

Ἐπομένως, ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν μέχρι τώρα συνάγεται ἓνα πρῶτο συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴ συνάφεια βιβλικοῦ καὶ λειτουργικοῦ λόγου. Ὅπως στὴ Βίβλο ἰσχύει τὸ «αὐτὸς εἶπε καὶ ἐγενήθησαν, αὐτὸς ἐνετείλατο καὶ ἐκτίσθησαν»¹⁶, τὸ ἴδιο καὶ στὸ λειτουργικὸ λόγο μὲ τὴν παρέμβασή του διὰ τῆς χάριτος τοῦ Παναγίου καὶ Τελεταρχικοῦ Πνεύματος παράγονται συγκεκριμένα ἀποτελέσματα. Ακόμη καὶ σὲ λειτουργικὲς περιοχὲς ποὺ ὑπερισχύει ὁ συμβολισμὸς, ὅπως εἶναι ἡ ἀκολουθία τῆς ἱερᾶς προσκομιδῆς, τὰ προκείμενα εὐχαριστιακὰ εἶδη δὲν εἶναι πλέον ὅπως ἦταν πρὶν, ἀλλὰ μὲ τὴν προσκομιδὴ γίνονται εὐλογημένα δῶρα, δέχονται μία προκαταρκτικὴ εὐλογία, ἓναν «προαγιασμό» καὶ κινοῦνται στὴν πορεία τοῦ καθαγιασμοῦ ποὺ εἶναι τὸ μείζον ἀποτέλεσμα. Μάλιστα δὲ στὴ θεία λειτουργία, διὰ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, τῶν ἱερολογικῶν πράξεων καὶ εὐλογιῶν, καταγράφεται μία συγκεκριμένη πορεία μετάβασης ἀπὸ τὰ

---

¹⁶ Ψαλμ. 148, 5.

σύμβολα στήν πραγματικότητα ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι ὁ Χριστὸς τοῦ ὁποῖου τὸ σωτηριῶδες ἔργο στήν ἱερά προσκομιδὴ ἀναπαρίσταται συμβολικὰ σέ ὅλα του τὰ στάδια, ἀπὸ τὴ Γέννηση μέχρι καὶ τὴ Δευτέρα Παρουσία, στοῦ πρώτου μέρους τῆς θείας λειτουργίας βρίσκεται μυστικὰ ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς κοινότητας, μέσω τοῦ εὐαγγελικοῦ λόγου, καὶ τελικὰ παρίσταται ρεαλιστικὰ ἀπὸ τὰ δῶρα τῆς θείας εὐχαριστίας, καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἐπιγείου θρόνου τῆς δόξης Του, πού εἶναι ἡ ἱερά τράπεζα τῆς ἱερουργίας μας¹⁷.

2. Τὸ Δόγμα ὡς πεδίο ἔκφρασης τῆς συνάφειας θεολογίας καὶ λειτουργικοῦ λόγου

Μεταξὺ δόγματος καὶ λατρείας ἢ, πιὸ συγκεκριμένα, μεταξὺ δόγματος καὶ λειτουργικοῦ λόγου ὑπάρχει ἄμεση σχέση. Ἡ λατρεία καὶ ὁ λειτουργικὸς λόγος ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ δόγμα διαμόρφωσε τὸν πυρήνα, τὴν οὐσία τῆς λατρείας καὶ ἡ λατρεία μὲ τὸ λειτουργικὸ τῆς λόγο ἐκφράζει τὴ δογματικὴ διδασκαλία. Ἡ σχέση δηλαδὴ τῶν δύο αὐτῶν πραγματικοτήτων εἶναι γενετική, κινεῖται σὲ ἀμοιβαία ἐξάρτηση καὶ ἀλληλοπεριχώρηση. Ἀνέκαθεν ἡ Ἐκκλησία ἐβλεπε νὰ συμβαδίζουν ὁ κανόνας τῆς πίστεως (*lex credendi*) μὲ τὸν κανόνα τῆς προσευχῆς (*lex orandi*). Μάλιστα δὲ ὁ λειτουργικὸς προσευχητικὸς λόγος ἀποδεικνύεται στήν πράξη ὡς ὁ καλύτερος, πιστότερος τρόπος ἔκφρασης καὶ ἀποτύπωσης τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ τοῦτο, γιατί ὁ λειτουργικὸς λόγος μὲ τὴν πλαστικότητα καὶ τὴν ποιητικότητα στήν ἔκφρασή του μπορεῖ νὰ ἀποδώσει μὲ σύντομες φράσεις κεφάλαια ὀλόκληρα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας¹⁸. Ἀκόμη, ἡ Ἐκκλησία ἐπιστράτευσε τὸ λειτουργικὸ λόγος, προκειμένου νὰ διακηρύξει καὶ τὴν καταδίκη τῶν ἀποκλίσεων ἀπὸ τὴν ὀρθὴ δογματικὴ διδασκαλία, ὅπως εἶναι οἱ αἱρέσεις. Ἔτσι αἰτιολογεῖται καὶ ὁ ὁμολογιακὸς χαρακτήρας τῆς λατρείας μεταξὺ τῶν διαφόρων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν. Γι' αὐτὸ

¹⁷ Γιά περισσότερα βλ. Κ. Καραϊσαρίδη, *Αναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2008, σ. 49-71.

¹⁸ Κ. Καραϊσαρίδη, *Τὰ ἰδιάζοντα λειτουργικὰ στοιχεῖα στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ρουμανίας*, ἐκδ. Ἐπέκταση, Κατερίνη 1995, σ. 13-14.

καὶ κατ' ἀκολουθία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξει κοινὴ λατρεία (intercommunio) μεταξὺ τῶν χριστιανῶν διαφορετικῶν ὁμολογιῶν, γιατί προηγεῖται δογματικὴ ἀπόκλιση, διαφοροποίηση, ἢ ὁποία ἀποτυπώνεται ἀσφαλῶς καὶ στὴ λατρεία, στὸ λειτουργικὸ λόγο. Ἡ ὀρθὴ καὶ ἀσφαλῆς διαδικασία προσέγγισης τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν εἶναι νὰ προηγεῖται ἡ δογματικὴ προσέγγιση, ἕως καὶ τὴν ἐνότητα, τὸ ἐνιαῖο τῆς διδασκαλίας, ὥστε αὐτὸ νὰ βιωθεῖ, νὰ ἐκφραστεῖ καὶ νὰ διακηρυχθεῖ διὰ μέσου τῆς κοινῆς λατρείας, τοῦ ἐνιαίου λειτουργικοῦ λόγου, ἂν καὶ ὅποτε αὐτὸ κατὰ εὐδοκία Θεοῦ καὶ ἀγαθῆ βουλήσει τῶν διαλεγομένων ἀνθρώπων ἤθελε συμβεῖ.

Κατ' ἀρχὰς θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι, ὅπως ἀποτυπώνεται στὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἰδιαίτερα στὸ Λευιτικὸ καὶ στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, ὁ Θεὸς ἐνδιαφέρεται ὁ ἴδιος μὲ τις παρεμβάσεις καὶ ὑποδείξεις Του στὸ Μωυσῆ καὶ τὸν Ἰσραὴλ γενικὰ γιὰ τὸν τρόπο τῆς λατρείας (Σκηνὴ τοῦ Μαρτυρίου, Ναός), γιὰ τὸν τρόπο τῆς λατρείας (θυσίαι, ἑορτές, προσευχές), γιὰ τὰ θεσμοθετημένα κύρια πρόσωπα τῆς λατρείας (ἀπὸ τὸ γένος τοῦ Λευῖ, ἱερεῖς κ.ἄ.) καὶ μάλιστα διὰ τῶν ἀπεσταλμένων Του τῶν προφητῶν ἐποπτεύει τὴν καθαρότητα τῆς λατρείας, τὴν πιστὴν τέλεση τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ σὲ συνεργασία μὲ τὸ Μωυσῆ θεσμοθετηθέντων λατρευτικῶν παραδόσεων.

Ἐπομένως, ἡ βασικὴ διδασκαλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ τὸ θεόθεν ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῆς λατρείας καὶ γιὰ τὸ ἀπόλυτο τῆς ἀφοσιώσεως σ' αὐτὴν, ἰσχύει καὶ περνάει ὡς βασικὴ διδασκαλία καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἀλλὰ καὶ οἱ μαθητὲς Του ὡς γνήσιοι Ἰουδαῖοι θητεύουν στὸ Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων, ἐκπληρώνουν τὶς καθορισμένες προσευχητικὲς ὑποχρεώσεις τους καί, προκειμένου γιὰ τὸν Κύριο, δὲν ὑπάρχει μαρτυρία ποὺ νὰ ἀναφέρει ὅτι προσέφερε στὸ Ναὸ τῶν Ἱεροσολύμων θυσία¹⁹. Αὐτὸ ἐκ τῶν ὑστέρων φαίνεται φυσικὸ καὶ ἀναμενόμενο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος μὲ τὴν θυσία Του ἀντικατέστησε τὶς θυσίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καθόσον τὸ αἷμα Του, ἀναμφισβήτητα, ἦταν καὶ εἶναι ἀσυγκρίτως δραστικότερο τοῦ

---

¹⁹ Κ. Καραϊσαρίδη, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναός, Λειτουργικὴ καὶ θεολογικὴ θεώρηση*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2007, σ. 61-63.

αΐματος τῶν τράγων²⁰, καὶ ἀκόμη ἀντικατέστησε τὸ Ναὸ οἰκοδομῶντας μὲ τὴ θυσία Του νέο Ναό, τὴν Ἐκκλησία Του, τὸ σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ²¹. Στὴ συνέχεια οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι, κατὰ παραγγελία τοῦ Κυρίου, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ θήτευαν στὸ Ναὸ καὶ τὴ συναγωγή γιὰ λόγους προσευχῆς καὶ ἀσκήσεως τοῦ κηρυκτικοῦ τοῦς ἔργου, προκειμένου γιὰ τὴ θεία εὐχαριστία συναθροίζονταν σὲ ἰδιαίτερους χώρους καὶ πραγματοποιοῦσαν τὶς εὐχαριστιακὲς τοὺς συνάξεις, ἕως ὅτου αὐτοὶ οἱ χῶροι καθιερώθηκαν καὶ ἀπετέλεσαν σταθεροὺς χώρους προσευχῆς καὶ τελέσεως τῶν εὐχαριστιακῶν συνάξεων²². Ἐπομένως, ὅπως στὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἡ λατρεία ξεκινᾷ ὡς ἐντολὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐγκαθιστᾷ μία ἐμπειρικὴ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἡ χριστιανικὴ λατρεία θεμελιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Χριστὸ καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἐγκατάσταση ἐμπειρικῆς σχέσης μαζί Του.

Ἄρα μεταξὺ τῆς λατρείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης ἰσχύει τὸ ἴδιο ὡς πρὸς τὸ ἔναυσμα, τὸ κίνητρο. Ἡ διαφορὰ βρίσκεται στὴν οὐσία, στὴ μορφή καὶ τὸν τρόπο τῆς ἐπίτευξης τοῦ στόχου, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη «συμπληρώνει» τὴν Παλαιὰ Διαθήκη²³. Ἐνῶ γιὰ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἰσχύουν ὅσα ἀκροθιγῶς καὶ αὐστηρὰ ὑπαινικτικὰ ἀναφέρθηκαν, ὡς πρὸς τὸν ἕτερο παράγοντα ἐπίδρασης ἐπὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, τὴν παγανιστικὴ λατρεία, τὴν ἐθνικὴ λατρεία ἰσχύει ἡ ἄκρα ἐπιφύλαξη, ἀντίθεση καὶ καθαρὴ πολεμικὴ. Ἡ χριστιανικὴ λατρεία καὶ ἡ ἐθνικὴ λατρεία δὲν εἶναι συγκρίσιμα οὔτε ἀλληλοσυμπληρούμενα στοιχεῖα. Ἄλλο εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ ἄλλο ὁ Βελίαρ²⁴. Θὰ περιοριστοῦμε μόνο νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ λειτουργικὸς λόγος, ἔστω καὶ στὴν ἀρτιότερη ἔκφρασή του, ὅπως εἶναι οἱ εὐχὲς τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς, οἱ ἱεροτελεστικὲς εὐχὲς τῶν ἱερῶν μυστηρίων, οἱ ὕμνοι τῆς ὀκτωήχου καὶ ἄλλων βιβλίων,

²⁰ Ἐβρ. 9, 12.

²¹ Πρβλ. τὴν Παύλεια ὀρολογία πού ἀποτυπώνεται ἐνδεικτικὰ στὰ χωρία: *Α' Κορ.* 3, 10-17· *Β' Κορ.* 6, 16 κ.έξ.· *Ἐφεσ.* 2, 20 κ.έξ.

²² Πρβλ. Κ. Καραϊσαρίδη, *Χριστιανικὸς Ναός...*, ὁ.π., σ. 102 κ.έξ.

²³ Πρβλ. *Ματθ.* 5, 17: «Οὐκ ἦλθον καταλύσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι» καθὼς καὶ τὸ ἰδιόμελο τῶν ἀποστίχων τῆς ἐορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος: «ὁ πάλαι τῷ Μωσῆι συλλαλήσας...», τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴ φανέρωση στοῦ Μωυσῆ τοῦ Χριστοῦ ὡς ἄσαρκου Λόγου καὶ στὴ μεταμόρφωσή Του ἐνώπιον τῶν μαθητῶν Του ὡς σεσαρκωμένου, πλέον, Λόγου.

²⁴ Πρβλ. *Β' Κορ.* 6, 15· Κ. Καραϊσαρίδη, *Ἀναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ὁ.π., σ. 177.

δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ προσπάθεια διατύπωσης τοῦ μυστηρίου τοῦ ἴδιου τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῶ οἰκονομίας καὶ ἰσχύει πάντα τὸ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου: «Θεὸν φρᾶσαι ἀδύνατον, νοῆσαι ἀδυνατώτερον»²⁵.

Δέν ἴσχυε ὅμως τὸ ἴδιο στὴν ἐθνικὴ λατρεία. Στὴν προσευχὴ τῆς ἐθνικῆς λατρείας ἡ λέξη εἶχε σημασία καὶ θεωροῦνταν ὅτι ἦταν φορτισμένη μὲ μία ἰδιαίτερη δύναμη. «Ἡ προσευχὴ συνόδευε ὅλες τὶς εὐσεβεῖς πράξεις στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Σπονδές, θυσίες, προσφορὲς ἀπαρχῶν ἦταν ἀδιανόητες χωρὶς τὴ συνοδεία προσευχῆς. Ἡ τελετουργία τῆς προσευχῆς ἦταν διαποτισμένη ἀπὸ τὴ μέριμνα γιὰ τὴ σωστὴ λέξη. Κάθε λανθασμένη, κακὴ, χυδαία λέξη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι βλαβερή, νὰ ἀποτελέσει βλασφημία. Ἡ ἐπιλογή τοῦ σωστοῦ ὀνόματος τῆς θεότητας εἶχε πολὺ μεγάλη σημασία· ἰδίως τὰ κατάλληλα ἐπίθετα. Αὐτὰ τὰ ἐπίθετα συσσωρεύονται κατὰ τὸ δυνατόν, καὶ προσφέρονται στό Θεό γιὰ ἐπιλογή... Οἱ δημόσιες προσευχές ἔπρεπε νὰ εἰπωθοῦν σύμφωνα μὲ ἓνα αὐστηρό τυπικό, τὸ λεκτικὸ περιεχόμενο τοῦ ὁποίου ἦταν αὐστηρὰ καθορισμένο. Ἡ σωστὴ ἀπαγγελία του, ἀκόμα καὶ ἡ σωστὴ προφορὰ, εἶχε σημασία, ἐγγυόταν τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς προσευχῆς: στὴν ἀντίθετη περίπτωση ἡ προσευχὴ μπορούσε νὰ εἶναι ἀναποτελεσματικὴ ἢ καὶ νὰ σταθεῖ ἀφορμὴ κινδύνου»²⁶.

Παρὰ τὶς ἀδυναμίες δηλαδή τοῦ ἀνθρώπινου λόγου νὰ ἐκφράσει τὴ θεία πραγματικότητα, ὁ Θεὸς διὰ λόγου καὶ φραστικῶν παραγγελμάτων ἐξέφρασε τὸ θέλημά Του (Δεκάλογος). Ὁ Ἄσαρκος Λόγος τοῦ Θεοῦ σαρκώθηκε καὶ φανέρωσε διὰ λόγου καὶ σημείων τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ στοὺς ἀνθρώπους. Ἰδιαίτερα δὲ στό βιβλικὸ λόγο ἀποκαλύπτεται ὁ Θεὸς καὶ ζητεῖται ἡ συμμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἐκπεφρασμένο θέλημα τοῦ Θεοῦ, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώνεται διὰ στόματος τοῦ Κυρίου στὶς εὐαγγελικὲς ἐπιταγὲς καὶ περιγράφεται καὶ παραδίδεται ὡς παραγγελία ἢ συμβουλή ἀπὸ τοὺς «αὐτόπτες καὶ ὑπηρέτες τοῦ

²⁵ Πρόκειται γιὰ τὴν παραλλαγή τῆς πλατωνικῆς ρήσης: «θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπὸν· φρᾶσαι δὲ ἀδύνατον...» ἀπὸ τὸν ἅγιο Γρηγόριο (Ἄπαντα τῶν ἁγίων πατέρων, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τόμ. 1, κείμενο A.J. Mason, εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια Ἀρχιμ. Μελετίου Καλαμαρά (νῦν Μητροπολίτου Νικοπόλεως), ἐκδ. «ὠφελίμου βιβλίου», Ἀθήνα 1976, σ. 310.

²⁶ Κ. Καραϊσαρίδη, *Ἀναβαθμοὶ Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ὁ.π., σ. 186 καὶ παραπομπὴ στό Walter Burket, *Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Θρησκεία*, ἐκδ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1993, σ. 170-172.

λόγου»²⁷, τούς θεοκήρυκες αγίους Αποστόλους. Ἡ Ἐκκλησία, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν ἀποστόλων, διὰ μέσου τῶν θεοφόρων πατέρων «ἐδογματίσε»²⁸, ἐξέφρασε τὴ διδασκαλία τῆς ἐπὶ τῶν ἐκάστοτε ἀναφυομένων προβλημάτων, ἀμφισβητήσεων καὶ συγχύσεων ἢ καὶ ἠθελημένων παραχαράξεων ἀπὸ μέρους τῶν συνειδητῶν ἢ καὶ ἀσυνειδήτως αἰρετιζόντων ἢ καὶ φανερῶν αἰρετικῶν. Ἔτσι, στίς συνοδικές ἀποφάσεις ἐξέδωκε ὄρους, ὄρια, δηλαδή σύνορα πού προσδιορίζουν τὴν περιοχὴ τῆς θείας πραγματικότητας καὶ πέραν, ἐκτὸς αὐτῶν τῶν ὀρίων, ὑπάρχει ἢ αἴρεση, ἢ ἴδια γνώμη. Τώρα αὐτὴ ἡ διαχρονικὴ πράξις τῆς Ἐκκλησίας ἀποτυπώνεται κάλλιστα καὶ κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο στὸ λειτουργικὸ τῆς λόγου. Θὰ ἦταν μάταιο καὶ σχολαστικὸ νὰ παρέθετα λειτουργικὰ κείμενα πού καταγράφουν τὴν παραδεδομένη δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας. Δηλαδή νὰ παρέθετα, ἔστω καὶ ἐνδεικτικά, κείμενα ἀναφερόμενα στὰ κεφάλαια τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ὅπως Τριαδολογία, Χριστολογία, Πνευματολογία, Ἐσχατολογία, Μυστηριολογία, Μαριολογία κ.ἄ. Ἡ διαπίστωση εἶναι εὐχερῆς στὸν καθένα, ἀφοῦ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχει καὶ ἡ προειδοποίησις τοῦ ἴδιου τοῦ ὕμνου, π.χ. «Τριαδικά», «Δογματικά», «Θεοτοκία», «Σταυροθεοτοκία». Ἡ, πάλι, στὸ ἑορτολογικὸ λειτουργικὸ ὕλικό μιᾶς ἑορτῆς ἀποτυπώνεται καθαρὰ τὸ ἑορτολογικὸ περιεχόμενό τῆς. Νομίζω ὅτι ἀρκεῖ νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἀναντίρρητο γεγονός ὅτι ὁ λειτουργικὸς λόγος διατυπώνει ὀλόκληρη τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ μάλιστα κατὰ τρόπο ὑπομνηματιστικὸ, ἐπεξηγηματικὸ. Εἶναι φανερὸ ὅτι στοχεύει νὰ «περάσει» τὴ δογματικὴ διδασκαλία στὸ νοῦ καὶ τὴν καρδιά τῶν ἀκροωμένων καὶ συμμετεχόντων στὴ λατρευτικὴ διαδικασία.

Ἐνα παράδειγμα τῆς ἀρρηκτοῦς ζεύξης τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου εἶναι τὸ ὅτι στὴν ἀκολουθία τοῦ Βαπτίσματος ἔχει ἐνταχθεῖ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὡς βαπτισματικὸ κείμενο προετοιμασίας καὶ ὁμολογίας, τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Τὸ ἴδιο κείμενο ὑπάρχει καὶ στὴ θεία λειτουργία, πρὶν

²⁷ Λουκ. 1, 2.

²⁸ Πρβλ. Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας («... οἱ διδάσκαλοι ὡς ἐδογματίσαν») καθὼς καὶ δοξαστικὸ τῶν αἰνῶν τῆς Κυριακῆς τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου («... τῶν ἁγίων πατέρων ὁ χορὸς... μίαν οὐσίαν ἐδογματίσε καὶ φύσιν...»).

τὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς, πρὶν δηλαδὴ τὴν καθ' αὐτὸ θυσία, δηλώνοντας ὅτι ἡ ὀρθὴ λατρεία, ὁ λειτουργικὸς λόγος καὶ τὸ ἀνάλογο βίωμα εἶναι ἀλληλένδετα μὲ τὸ βίωμα τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας. Μάλιστα ἡ θέση του στὴ θεία λειτουργία προσδιορίζει ὡς προϋπόθεση τῆς συμμετοχῆς στὸ λειτουργικὸ γεγονός πὺ ἀκολουθεῖ τὴν ὁμολογία, τὸ βίωμα πρωτίστως τῆς ὀρθῆς πίστεως.

Ἐπίσης, παρατηροῦμε ὅτι καὶ σὲ ἄλλους λειτουργικοὺς καιροὺς, στὶς ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, καταχωρίζεται τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι καὶ ἡ πιὸ ἀπλὴ «ιδιωτικὴ» (μὲ τὴν ἔννοια ὅτι γίνεται καὶ κατ' ἰδίαν, χωρὶς τὴν παρουσία ἱερέα) ἀκολουθία, ὅπως εἶναι τὸ Μικρὸ Απόδειπνο, προϋποθέτει ἀποδοχὴ καὶ βίωση ὅλου τοῦ πλέγματος τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, πὺ καταχωρίζεται περιληπτικὰ στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει, προφανῶς, καὶ ὁ ἐλάχιστος κίνδυνος, ὥστε ὁ προσευχητικὸς λειτουργικὸς λόγος νὰ ἐκτραπεῖ σὲ συναισθηματικὰ προσευχητικὰ σχήματα.

Στὴ θεία λειτουργία ἔχουμε πλήρη ἀποτύπωση τοῦ εὐχαριστιακοῦ δόγματος. Δηλαδὴ τὸ γιατί καὶ πότε ἄρχισε αὐτὴ ἡ θυσία, σὲ ποιὸν προσφέρεται, ἀπὸ ποιὸν προσφέρεται καὶ μὲ τὴ συνέργεια τίνος καὶ γιὰ ποιὸ σκοπὸ. Ὁ Χριστὸς προσφέρει τὴ θυσία Του στὸν πατέρα Του, στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ Του («προσφέρων, προσφερόμενος καὶ προσδεχόμενος»), ὡς ἓνας τῆς Τριάδος, καὶ στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὡς τὸ τρίτο Τριαδικὸ πρόσωπο. Ἡ θυσία τελειοῦται μὲ τὴν κάθοδο καὶ συνέργεια τοῦ Παναγίου Πνεύματος. Ὁ λόγος τῆς προσφορᾶς τῆς θυσίας εἶναι ἡ δοξολογία τοῦ Θεοῦ (θεία εὐχαριστία) καὶ ὁ ἰλασμός - ἁγιασμός τῶν συμμετεχόντων ἀνθρώπων. Μάλιστα δὲ μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου παρουσιάζεται ἐνώπιόν μας ὁλόκληρο τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας, μὲ ὅλες τὶς φάσεις του: τὴν ἀναγγελία τῆς ἔλευσης τοῦ Μεσσία, τὴ γέννηση, τὴν κηρυκτικὴ διαδικασία, τὰ Πάθη καὶ τὴν Ἀνάσταση, τὴν Ἀνάληψη καὶ τὴν ἀναμονὴ τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Χριστοῦ. Σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ μυστήριον ὁ ἄνθρωπος καλεῖται νὰ συμμετάσχει, νὰ ἔχει βίωμα, ὥστε στὸ τέλος τῆς θείας λειτουργίας νὰ μπορεῖ νὰ ἀναφωνεῖ διαπιστωτικά: «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν,

ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον, εὕρομεν πίστιν ἀληθῆ ἀδιαίρετον τριάδα προσκυνοῦντες, αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἔσωσεν»²⁹.

Ὅλα γενικὰ τὰ ἱερά μυστήρια λειτουργοῦν ὡς πύλη κοινωνίας μὲ τὸ Χριστό, γι' αὐτὸ καὶ ἦταν παλαιότερα ἐνταγμένα μέσα στὴ θεία λειτουργία. Αὕτη ἡ πύλη παραμένει ἀνοιχτὴ μέχρι τῆ δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίου. Λέγει ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Καβάσιλας: «ταύτην τὴν ὁδὸν ὁ Κύριος ἔτεμεν εἰς ἡμᾶς ἐρχόμενος, καὶ ταύτην ἀνεῴξε τὴν πύλην εἰσελθὼν εἰς τὸν κόσμον· καὶ εἰς τὸν Πατέρα ἀνελθὼν, οὐκ ἠνέσχετο κλεῖσαι· ἀλλ' ἐξ ἐκείνου διὰ ταύτης ἐπιδημεῖ τοῖς ἀνθρώποις. Μᾶλλον δὲ πάρεστιν αἰεὶ καὶ μεθ' ἡμῶν ἔστι, καὶ ἔσται μέχρι παντός...»³⁰.

Στὶς δεσποτικὲς ἐορτὲς μέσω τῶν ὕμνων καὶ ἄλλων ἀναγνωσμάτων δίδεται ἡ εὐκαιρία νὰ κατανοηθοῦν οἱ διάφοροι σταθμοὶ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ. Στὶς θεομητορικὲς ἐορτὲς παρουσιάζεται ἡ συνέργεια τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στὸ ἔργο τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Στὶς μνημὲς τῶν Ἁγίων παρουσιάζεται μὲ τὶς ἀκολουθίες τους τὸ πραγματικὸ, τὸ ἐφικτὸ τῆς κατὰ Θεὸν προκοπῆς καὶ θεοκοινωνίας, ἡ ἐπιβεβαίωση ὅτι ὄντως εἶναι δυνατὴ ἡ ἐν Χριστῷ τελείωση καὶ σωτηρία, γι' αὐτὸ καὶ καλοῦνται οἱ ἅγιοι σὲ μεσιτεία ὑπὲρ τῶν ἐν κόσμῳ ἀγωνιζομένων χριστιανῶν.

Ἀκόμη καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ λειτουργικὸ λόγο ἐντάσσονται καὶ δεήσεις καὶ προσευχὲς ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἀποδεικνύει ὅτι ἀληθῶς ὅλοι οἱ ἀνθρώποι, ζῶντες καὶ κεκοιμημένοι, ἀνήκουν στὴ μία Ἐκκλησία, στρατευομένη καὶ θριαμβεύουσα, καὶ ἀναμένουν τὴν ἐσχατολογικὴ ὁλοκλήρωση διὰ τῆς δευτέρας παρουσίας τοῦ Κυρίου. Πῶς ἀλλιῶς θὰ βίωνε ἡ Ἐκκλησία τὸ βασικότατο μυστήριον τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου; Μόνον μὲ ὅλες τὶς ἐορταστικὲς ἀναστάσιμες ἐκφάνσεις καὶ ὅλο τὸ πλέγμα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ποὺ ἀναφέρεται ἐρμηνευτικὰ καὶ δοξολογικὰ στὸ γεγονὸς τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου.

²⁹ Κ. Καραϊσαρίδη, *Αναβαθμοί...*, ὁ.π., σ. 71.

³⁰ Ν. Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, Λόγος Α', Φιλοκαλία τῶν Νηπτικῶν καὶ Ἀσκητικῶν, ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 280.

Εἶναι περισσότερο ἀπὸ βέβαιον ὅτι ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ἐπιδιώκει νὰ διδάξει ὅλα τὰ δόγματα, τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν, κάθε τί πού ἐστὶν ἀρμόδιον, ἀπαραίτητον καὶ ὠφέλιμον στὸν ἀγῶνα τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ κόσμου. Ἀκόμη, ἀπὸ τὴν ἀρχαῖαν ἐποχὴν, μὲ τὸ λειτουργικὸν λόγον προσπάθησε νὰ ἀποκρούσει καὶ τὶς ἔξωθεν ἐπιρροὰς ἢ τὶς ἔσωθεν ἀπὸ αἰρετικά φρονήματα ἐμφανιζόμενες ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν³¹.

Ἔτσι, στὴν προσπάθειαν τῶν αἰρετικῶν νὰ διαδώσουν τὴν διδασκαλίαν τους μέσω ὕμνων, ἡ ἴδια ἀνέπτυξε τεράστιον ὕμνογραφικὸν ἔργον καὶ ἔδωσε ἔμφαση καὶ λαμπρότητα στὴ λατρεία τῆς³². Γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἱστορίαν ὅτι στοὺς αἰρετικοὺς ὕμνους τοῦ Ἀρείου (Θάλεια) ἡ Ἐκκλησία ἀπάντησε μὲ ἀνάλογον τρόπο. Ὁ ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σύρος, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν αἵρεσιν τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ, συνέθεσε σχετικὸν ὕμνον. Στὴ θεῖαν λειτουργίαν βλέπουμε ὅτι ὑπάρχει σαφὴς στόχος καταπολέμησης τῶν ἀντιτριαδικῶν καὶ χριστολογικῶν δοξασιῶν μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ὕμνου «ἅγιος ὁ Θεός», τοῦ ὕμνου «ὁ μονογενὴς Υἱός», τοῦ «Ἄξιόν ἐστι...» κ.ἄ. Ἀκόμη καὶ ἡ δυτικὴ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν λαίλαπα τῆς προτεσταντικῆς ἀμφισβήτησης, μᾶλλον κατεδάφισεν τοῦ εὐχαριστιακοῦ δόγματος, προέβη κατὰ τὸ μεσαίωνα στὴ θέσπισιν λιτανειῶν καὶ τελετῶν ἀνάδειξης τῶν εὐχαριστιακῶν δώρων, κακῶς, καὶ ἐπιστράτευσε μὲ ἀπόφασιν τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου (1545-1563) τὴν πολιότητα, συνέχεια καὶ σαφήνεια τῆς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς Ἀνατολῆς³³. Εἶναι τέλος, χαρακτηριστικὸν ὅτι καὶ σήμερον οἱ λεγόμενες νεοπροτεσταντικαί, ἢ καλύτερα πεντηκοστιαναί, κινήσεις ἀρνοῦνται τὴν καθιερωμένην χρῆσιν τοῦ δομημένου καὶ στοχευμένου λειτουργικοῦ λόγου καὶ καταφεύγουν σὲ ἀσυνάρτητους ἐμπνεύσεις τῆς στιγμῆς.

³¹ Iconom Petre Vintilescu, *Cultul și Ereziile*, Pitești 1926, σ. 57 κ.έξ.

³² Ἰωάννου Φουντούλη, *Λειτουργικὴ Α'*, Εἰσαγωγή στὴ λατρεία, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 31.

³³ Ὁ.π., σ. 34.

3. Τὸ ἦθος ὡς ἐπιδίωξη καὶ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπίδρασης τοῦ λειτουργικοῦ λόγου

Ὁ λειτουργικὸς λόγος, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπικαιροποιεῖ τὸ βιβλικὸ λόγο καὶ ἀναλύει τὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις της, λειτουργεῖ παιδαγωγικὰ καὶ ἠθοπλα-στικὰ πάνω στὰ μέλη τῆς λατρεύουσας κοινότητας.

Γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὅτι ὁ Ναὸς τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τὰ ἐν αὐτῷ τελούμενα σφυρηλατοῦσαν τὴν αὐτοσυνειδησία τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, ὡς ἐκλεκτοῦ λαοῦ, καὶ διαμόρφωναν τὰ ἦθη καὶ τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἰουδαίων, ἀφοῦ στὸ Ναὸ καὶ τὶς συναγωγές πληροφοροῦνταν γιὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ μέσω τῆς ἐκπληρώσεως τῶν πάσης φύσεως τελετουργικῶν ἐπιταγῶν διαμόρφωναν τὴ συνείδηση τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ, πράγμα τὸ ὁποῖο προσδιόριζε καὶ τὶς ὑπόλοιπες πτυχές τοῦ καθημερινοῦ τους βίου.

Ἀνατρέχοντας στὴ ζωὴ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας παρατηροῦμε ὅτι ἡ λατρεία καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ λειτουργικὸς λόγος εἶχε πρωταρχικὴ σημασία, καθόσον ἰδιαίτερα μὲ τὴν τέλεση τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ τὶς ἄλλες προσευχὲς συγκροτοῦνταν ἡ Ἐκκλησία, ἀποκτοῦσε χριστοκεντρικὴ συνείδηση ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ της καὶ διαμόρφωνε ἀνάλογα τὶς σχέσεις τῶν μελῶν της. Δηλαδή, μέσα στὴ λατρεύουσα πρωτοχριστιανικὴ κοινότητα δημιουργοῦνταν χριστοκεντρικὴ αὐτοσυνειδησία, ὁ Χριστὸς συνέχιζε κατὰ τρόπο μυστικὸ, πλὴν ὅμως ρεαλιστικὸ, διὰ τῆς θείας εὐχαριστίας τὴν ἱστορικὴ Του παρουσία, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ὑπόσχεσή Του: «ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς ἡμῶν ἕως τῆς συντελείας τῶν αἰώνων»³⁴. Αὐτὸ ὅμως εἶχε ὡς ἄμεση συνέπεια τὴ διαμόρφωση ἀνάλογου ἠθους, ἀνάλογου τρόπου ζωῆς, ποὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὸ ὡς ἄνω βίωμα. Ἡ λατρεία καὶ ὁ λόγος της, δηλαδή, διαμόρφωναν τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τους. Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ τὸ σχετικὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τῶν Πράξεων ποὺ ἀποτυπώνει τὴ φυσιογνωμία τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητας τῶν Ἱεροσολύμων: «Ἦσαν δὲ προσκαρτεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς

³⁴ Ματθ. 28, 20.

προσευχαῖς. Ἐγένετο δὲ πάση ψυχῇ φόβος, πολλά τε τέρατα καὶ σημεῖα διὰ τῶν ἀποστόλων ἐγένετο. πάντες δὲ οἱ πιστεύοντες ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε· καθ' ἡμέραν τε προσκαρτεροῦντες ὁμοθυμαδὸν ἐν τῷ ἱερῷ, κλῶντές τε κατ' οἶκον ἄρτον, μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας, αἰνοῦντες τὸν Θεὸν καὶ ἔχοντες χάριν πρὸς ὄλον τὸν λαόν. ὁ δὲ Κύριος προσετίθει τοὺς σωζομένους καθ' ἡμέραν τῇ ἐκκλησίᾳ»³⁵. Μὲ μία προσεκτικὴ παρατήρηση στὴν πιὸ πάνω περιγραφή τῆς ζωῆς τῆς πρώτης κοινότητας τῶν Ἱεροσολύμων βλέπουμε ὅτι κυριαρχοῦν στοιχεῖα λατρευτικὰ καὶ, ἐπομένως, ὁ λειτουργικὸς λόγος ἦταν ὁ κύριος μοχλὸς στὴν ἐμπέδωση αὐτῆς τῆς χριστοκεντρικῆς αὐτοσυνειδησίας. «Ἡ πρώτη ἀποστολικὴ χριστιανικὴ κοινότητα ἦταν κατεξοχὴν μία λατρεύουσα, προσευχομένη κοινότητα καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς («καθ' ἡμέραν») ἦταν ὁ σημαντικότερος τρόπος ἔκφρασης καὶ ταυτόχρονα τὸ κύριο πεδίο φανέρωσης τῆς χριστοκεντρικῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς»³⁶. Αὐτὸ εἶχε σὰν συνέπεια νὰ δημιουργηθεῖ καὶ ἀνάλογο ἦθος, ἀνάλογη συμπεριφορὰ ὡς πρὸς τὴν καθημερινότητα: «ἦσαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ καὶ εἶχον ἅπαντα κοινά, καὶ τὰ κτήματα καὶ τὰς ὑπάρξεις ἐπίπρασκον καὶ διεμέριζον αὐτὰ πᾶσι καθότι ἂν τις χρεῖαν εἶχε»³⁷. Δηλαδή, εὐθύς ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ δηλώσουμε ὅτι ὁ στόχος μας εἶναι νὰ ἀναδείξουμε ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ λειτουργικὸ ἦθος. Ὑπάρχει ἴσως μία διαφορὰ μεταξὺ λειτουργικοῦ ἦθους καὶ λειτουργικῆς εὐσέβειας. Τὸ ἦθος εἶναι περισσότερο δομικὸ, ὄντολογικὸ, ὑπαρξιακὸ στοιχεῖο, ἐνῶ ἡ εὐσέβεια εἶναι ἀπόρροια τοῦ ἦθους, περισσότερο ὡς μία συμπεριφορὰ. Ἀμφότερα, ὅμως, προϋποθέτουν μία πραγματικότητα, τὴ χριστιανικὴ λατρεία, τὸ λειτουργικὸ λόγο. Αὐτὸ θὰ γίνῃ περισσότερο κατανοητὸ ἀπὸ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη.

Ἄν σταθοῦμε γιὰ λίγο στὴ θεία λειτουργία, θὰ δοῦμε ὅτι ὁ κύριος στόχος εἶναι ἡ ἔνωση, κοινωνία μὲ τὸν Τριαδικὸ Θεὸ καὶ τὸ Χριστὸ ἰδιαίτερα ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ ἔνωση τῶν πιστῶν μεταξὺ τους σὲ ἓνα μυστικὸ σῶμα, τοῦ Χριστοῦ. Οἱ χριστιανοὶ ἔχοντας

³⁵ Πράξ. 2, 42-47.

³⁶ Κ. Καραϊσαρίδη, *Ἐμπειρίες Λειτουργικῆς Ζωῆς*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1999, σ. 13.

³⁷ Πράξ. 2, 45.

πλέον μέσα στη θεία λειτουργία τή συναίσθηση ὅτι ἀνήκουν στοῦ ἴδιο σώμα τοῦ Χριστοῦ, ὄντας μέλη Του, αἰσθάνονται κατὰ συνέπεια καὶ μεταξὺ τους ἀδελφοί. Ὅσο πιὸ βαθιὰ εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ἐν Χριστῷ ἐνότητας, τόσο πιὸ ἐπιτακτικὴ φαίνεται ἡ ἔκφραση τῆς ἀδελφосύνης μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς κοινότητας. Ἡ ἴδια ἡ θεία λειτουργία εἶναι ἓνα μεγάλο σχολεῖο ἠθους καὶ χριστοπρεποῦς συμπεριφορᾶς³⁸.

Προσωπικά ἔχουμε πολλές φορές διερωτηθεῖ πῶς γιὰ παράδειγμα οἱ μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας Βασίλειος ὁ Μέγας καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, οἱ ὁποῖοι ἀνέπτυξαν ἓνα τεράστιο κοινωνικό ἔργο, ἀνεπανάληπτο ἀκόμη καὶ γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικά δεδομένα τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, συνδύασαν ἄριστα στοῦ πρόσωπό τους τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἱερομύστη, δηλαδή τοῦ ἔχοντος βαθιὰ γνώση τῆς λατρείας καὶ συνεισέφεραν τὰ μέγιστα στή διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἡ ἀπάντηση πού δίνουμε στοῦ ἐρώτημά μας εἶναι τό ὅτι οἱ ὡς ἄνω μεγάλοι πατέρες τῆς φιλανθρωπικῆς - κοινωνικῆς ἐργασίας τῆς Ἐκκλησίας τῆ βίωναν ὡς ἀπαύγασμα τοῦ λειτουργικοῦ τους βιώματος. Δηλαδή, βιώνοντας μέσα στή λατρεία τό ἔλεος τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ, στή συνέχεια, μετέφεραν στόν καθ' ἡμέραν βίο αὐτό τό βίωμα. Ὡς ἠλεημένοι οἱ ἴδιοι μετέφεραν φιλάνθρωπα τό ἔλεος καὶ τῆς φιλανθρωπίας τοῦ Θεοῦ στοῦ ποιμνιό τους. Ἴσως μόνο ἔτσι καὶ ἡ φιλανθρωπία στοῦ χώρου τῆς Ἐκκλησίας ἀποκτᾶ ἀσφαλεῖς θεολογικές καὶ πνευματικές βάσεις καὶ δέν κινδυνεύει νά ἐκτραπεῖ σέ ἔργο ἀνθρωποκεντρικό καὶ μέ έντονα ἀκτιβιστικά στοιχεῖα, ἐν τέλει, σέ ἔργο ἐκκοσμικευμένο.

Ὁ μέγανος ρῶσος συγγραφέας Νικολάι Γκόγκολ, στοῦ τέλος τοῦ εὐσύνοπτου ἀλλὰ βαθυστόχαστου ὑπομνήματός του στή θεία λειτουργία, ὑπὸ μορφὴν συμπερασματικῶν σκέψεων παραθέτει τὰ ἐξῆς διευκρινιστικά γιὰ τό θέμα μας λόγια: «Ἄν ὁ πιστός συμμετέχει σέ κάθε φάση τῆς με εὐλάβεια καὶ νήψη, ἡ ψυχὴ του θὰ μεταρσιωθεῖ· ἡ ἐκπλήρωση τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ θὰ τοῦ φαίνεται εὐκόλη· ὁ ζυγὸς τοῦ Κυρίου θὰ τοῦ εἶναι ἀπαλός καὶ τό φορτίο του ἐλαφρό. Ὅταν βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ὅπου παρακάθισε στοῦ θεῖο Συμπόσιο τῆς ἀγάπης, στὰ πρόσωπα ὄλων τῶν ἀνθρώπων ἀντικρίζει τοὺς ἀδελφούς του. Καθὼς καταγίνεται με τὶς καθημερινές του ἀσχολίες, στή δουλειὰ ἢ στοῦ σπίτι ἢ ὅπου

³⁸ Κ. Καραϊσαρίδη, *Ἐμπειρίες...*, ὁ.π., σ. 38.

ἄλλοῦ βρίσκεται, ἀβίαστα διατηρεῖ μέσα του τὴν ὑψηλὴ ἀπόφαση μιᾶς τέτοιας ἀδελφικῆς σχέσης μὲ ὅλους, καθὼς ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη, πού ὁ Θεάνθρωπος ἔφερε ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς.

Ἄν ἔχει κάποιο ἀξίωμα, θὰ εἶναι πιὸ ἐπιεικὴς μὲ τοὺς κατωτέρους του. Ἄν ὁ ἴδιος βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἄλλου, θὰ ὑπακούει πιὸ πρόθυμα καὶ θὰ ἐργάζεται πιὸ προσεκτικά. Ἄν δεῖ κανέναν πού νὰ ἔχει ἀνάγκη, ἢ καρδιά του, πιὸ πολὺ ἀπὸ ἄλλες φορές, θὰ τὸν παρακινήσει νὰ δώσει βοήθεια. Ἄν ὁ ἴδιος βρίσκεται σὲ ἀνάγκη, μὲ εὐγνωμοσύνη θὰ δεχθεῖ τὴν παραμικρὴ προσφορά, καὶ ποτὲ δὲ θὰ μπορέσει νὰ προσευχηθεῖ πιὸ εὐγνώμονα γιὰ τὸν εὐεργέτη του. Καὶ ὅλοι ὅσοι συμμετεῖχαν μὲ νήψη στὴ θεία Λειτουργία, φεύγουν μεταμορφωμένοι, πιὸ γαλήνιοι, πιὸ ἀβροὶ στὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ἄλλους, πιὸ καλοκάγαθοι, πιὸ πράοι.

Γι' αὐτὸ λοιπόν, ὅποιος θέλει νὰ προκόψει καὶ νὰ γίνῃ καλύτερος, πρέπει νὰ συμμετέχει ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ συχνὰ στὴ θεία Λειτουργία, καὶ μάλιστα νὰ συμμετέχει προσεκτικὰ καὶ βιωματικά. Ἡ Λειτουργία, ἀδιόρατα καὶ μυστικά, οἰκοδομεῖ καὶ καταρτίζει τὸ χριστιανό. Κι ἂν ἡ κοινωνία μας δὲν ἔχει ὀλότελα ἀποσυντεθεῖ καὶ ἐρειπωθεῖ, ἂν οἱ ἄνθρωποι δὲ χωρίζονται ἀπὸ θανάσιμο καὶ ἄσβεστο μίσος, ἢ μυστικὴ αἰτία εἶναι ἡ θεία Λειτουργία, πού θυμίζει στὸν καθένα μας τὴν ἀγία, τὴν οὐράνια ἀγάπη πρὸς τὸν ἀδελφό.

Ἔτσι, ὅσο συχνότερα μπορεῖ κανεὶς, πρέπει νὰ παίρνει μέρος, μὲ θεῖο φόβο, πίστη καὶ ἀγάπη, σ' αὐτὸ τὸ ἱερὸ πανηγύρι τῆς Ἀγάπης. Κι ἂν συναισθάνεται πὼς εἶναι ἀνάξιος νὰ δεχθεῖ μέσα του τὸ Θεό, τὴν Ἀγάπη, ἅς κοιτάζει τουλάχιστον τοὺς ἄλλους, πού κοινωνοῦν, ὥστε, ἀνεπαίσθητα καὶ ἀδιόρατα, νὰ γίνῃται κάθε φορὰ λιγότερο ἀνάξιος.

Τεράστια καὶ ἀπροσμέτρητη μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκόμα ἡ ἐπίδραση τῆς θείας Λειτουργίας, ἂν ὁ καθένας βάλῃ σὰν κανόνα στὴ ζωὴ του νὰ ἐκπληρώνῃ ὅσα ἀκούει ἐκεῖ. Ὅλους τους διδάσκει ἐξίσου, σ' ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα καὶ σ' ὅλες τὶς τάξεις ἐπενεργεῖ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, ἀπὸ τὸν ἄρχοντα ὡς τὸν ἔσχατο ἀπόκληρο, λέγοντάς τους τὸ ἴδιο πράγμα καὶ στὴν ἴδια γλώσσα, διδάσκοντάς τους

δηλαδή τὴν ἀγάπη, πού εἶναι ὁ «σύνδεσμος τῆς τελειότητος» (Κολ. 3:14), τὸ κρυφὸ ἐλατήριο πού κινεῖ ἀρμονικὰ τὸ σύμπαν»³⁹.

Ἐπειδὴ δὲν ἐπιθυμοῦμε νὰ κλείσουμε τὸ παρὸν κεφάλαιο τῆς πραγμάτευσής μας μὲ τὸν ἀπόηχο τῶν βαθυστόχαστων καὶ ἀπολύτως σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα μας σκέψεων τοῦ μεγάλου ρώσου θεολογοῦντος, ἐνίοτε, λογοτέχνη θὰ συνεχίσουμε τὴν ἀναφορά μας στὴ συνάφεια θεολογίας καὶ λειτουργικοῦ λόγου μὲ στόχευση τὴ δημιουργία ἡθους. Ἀναγκαστικὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ὀρισμένα ἐκ πρώτης ὄψεως «τεχνικά» ζητήματα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.

Ὅπου καὶ ὅταν μέσω τοῦ λειτουργικοῦ λόγου παρίσταται ἐνώπιόν μας τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ καὶ ἰδιαίτερα τὸ σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Χριστοῦ, ταυτόχρονα προτείνεται ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτὸ συμμόρφωση τοῦ πιστοῦ. Ἔτσι, εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἐμφανῆς ἡ προσπάθεια τοῦ λειτουργικοῦ λόγου γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ στὴν ἐν Χριστῷ γέννηση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴ Βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ στὴ βάπτισμα τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν ἐν Χριστῷ ἀφιέρωση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ στὴ σταύρωση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ στὴν ἀνάσταση τοῦ πιστοῦ, ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ στὴν πρόσληψη ἀπὸ τὸν πιστὸ τῆς συνεχοῦς εὐλογίας τοῦ Ἀναληφθέντος Χριστοῦ, ἀπὸ τὴν ἐπαγγελία καὶ ἀποστολὴ τοῦ Παναγίου Πνεύματος στὴν οἰκειοποίηση ἀπὸ τὸν πιστὸ τῆς ἐν πνεύματι χαρισματικῆς ζωῆς διὰ τῆς κοινωνίας τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ ὑποδοχῆς τῶν χαρισμάτων τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἀπὸ μέρους τοῦ μετὰ συνεπειᾶς καὶ ἐν πνεύματι ταπεινώσεως ἀγωνιζομένου πιστοῦ, ἀπὸ τὴ μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ στὴ μεταμόρφωση τοῦ πιστοῦ.

Σὲ μία εἰδικὴ μελέτη μας μὲ τίτλο: «Ἡ μεταμόρφωση τοῦ Σωτῆρος στὴ βυζαντινὴ λειτουργία καὶ ὕμνογραφία»⁴⁰, προσπαθήσαμε νὰ καταδείξουμε ὅτι καὶ στὴν ἱερά προσκομιδὴ καὶ στά δύο μέρη τῆς θείας λειτουργίας, καταγράφεται μὲ τὸ λειτουργικὸ λόγο καὶ τίς ἱεραρχικὲς πράξεις μία διαδικασία μεταμορφώσεως τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι μὲ τὴν ὅλη

³⁹ Ν. Β. Γκόγκολ, Στοχασμοὶ στὴ θεία λειτουργία, μετάφραση ..., ἔκδ. β', Ἰ. Μ. Παρακλήτου, Ὠρωπὸς 1999, σ. 147-149.

⁴⁰ Βλ. Κ. Karaisaridis, *Il Cristo Tranzfigurato nella tradizione spirituale ortodossa*, edizioni QIQAJON comunità di Boze 2008, σ. 47-68.

ίερουργία τῆς προσκομιδῆς τὰ εὐχαριστιακά εἶδη δέχονται μία προκαταρκτική εὐλογία καί κινοῦνται σέ μία προοπτική καθαγιασμοῦ. Ὑπό τὰ εὐχαριστιακά ὅμως δῶρα ἐκπροσωπεῖται ἡ ἴδια ἢ ἀνθρώπινη ὕπαρξη καί ἐπομένως προσφέρεται καί αὐτή ὡς θυσία μαζί μέ τὰ ἴδια τὰ δῶρα⁴¹ γιά μία μεταμόρφωση. Μάλιστα δέ μέ τήν πράξη τῆς μνημόνευσης τῶν ὀνομάτων ζώντων καί τεθνεώτων στήν ἱερά προσκομιδή μπαίνουν καί οἱ ἴδιοι οἱ χριστιανοί, πλέον, μέσα στή διαδικασία μεταμόρφωσής τους⁴². Στήν πορεία τῆς θείας λειτουργίας καί συγκεκριμένα στή συνάφεια τῆς ἀνάγνωσης τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, μέ τήν εὐχή πού προηγεῖται τῆς ἀναγνώσεώς τους «ἔλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν,...», ζητεῖται ἀπό τό Χριστό νά φωτίσει μέ τό φῶς Του τίς καρδιές καί νά ἀνοίξει τούς ὀφθαλμούς τοῦ νοός τῶν πιστῶν, ὥστε νά εἰσδύσουν στό πνευματικό νόημα τῆς διδαχῆς («ἔλλαμψον ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν, φιλόανθρωπε Δέσποτα, τό τῆς σῆς θεογνωσίας ἀκήρατον φῶς καί τούς τῆς διανοίας ἡμῶν διάνοιξον ὀφθαλμούς, εἰς τήν τῶν εὐαγγελικῶν σου κηρυγμάτων κατανόησιν»). Στή συνέχεια τῆς εὐχῆς, ἀφοῦ προϋποτίθεται, πλέον, ὁ φωτισμός καί ἡ χάρη τοῦ Χριστοῦ, τό αἶτημα τῆς εὐχῆς ὑπεισέρχεται σέ πρακτικότερα θέματα, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπό τή χάρη καί τό φῶς τοῦ Χριστοῦ. Ζητεῖ, δηλαδή, ὁ λειτουργικός εὐχετικός λόγος νά δοθεῖ στους πιστούς ὁ σωτήριος φόβος τοῦ Θεοῦ πού ὀδηγεῖ στήν τήρηση τῶν θείων ἐντολῶν, διότι μέ τήν πιστή τήρησή τους ὁ ἄνθρωπος ἀρχίζει νά «καταπατεῖ τίς σαρκικές ἐπιθυμίες», ἀποκτᾶ δηλαδή ἔλεγχο πάνω στά πάθη του καί γίνεται ἰκανός, πλέον, νά «μετέλθῃ πνευματικῆς πολιτείας». Μέ ἄλλα λόγια νά φρονεῖ καί νά πράττει σύμφωνα μέ τό θέλημα τοῦ Θεοῦ καί νά δοξάζει μέ τήν ὅλη ζωή του τό πανάγιο ὄνομά Του. Τί σημαίνει ὅμως αὐτό; Ἀληθινή μεταμόρφωση, χριστοποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κατακλείδα τῆς εὐχῆς: «Σύ γάρ εἶ ὁ φωτισμός τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων ἡμῶν, Χριστέ ὁ Θεός...» εἶναι διαπιστωτική καί ἐπιβεβαιωτική τοῦ ὅλου περιεχομένου τῆς εὐχῆς⁴³.

⁴¹ Πρβλ. Νικολάου Καβάσιλα, *Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν*, κεφ. Α-Γ, ΕΠΕ 22, σ. 48-50.

⁴² Πρβλ. Κ. Καραϊσαρίδη, *Ἀναβαθμοί...*, ὁ.π., σ. 59 κ.έξ. σημ. 105 κ.έξ.

⁴³ Ὁ π. Γεώργιος Μεταλληνός βλέπει σ' αὐτή τήν εὐχή μία ἀναλογία μέ τήν εὐχή τῆς ἐπίκλησης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, γιά τή μεταβολή τῶν Τιμίων Δώρων στήν εὐχαριστιακή ἀναφορά, μέ τήν ἔννοια τῆς «ὁμολογίας τῆς θείας χάρης γιά τήν ἀποδοχή τοῦ «Λόγου τοῦ Θεοῦ» καί τήν καρποφορία του στήν καρδιά» (βλ. *Ἡ θεολογική μαρτυρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς λατρείας*, Ἀθήνα 1995, σ. 134 κ.έξ). Γιά τήν ἴδια εὐχή πληροφοριακά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ J.

Γνωρίζουμε από την ιστορία της χριστιανικής λατρείας ότι ή αρχαία εκκλησία σ' αυτό τό μέρος της θείας λειτουργίας θεμελίωσε την οργανωμένη προσπάθεια κατήχησης τῶν ὑποψηφίων μελῶν της, τῶν κατηχουμένων. Δέν ἔβλεπε, δηλαδή, τήν ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ὡς ἀπλή διαδικασία πληροφόρησης, ἐνημέρωσης πάνω στό νόμο τοῦ Θεοῦ καί τήν ἐν γένει εὐαγγελική διδασκαλία. Ἀλλά προσέβλεπε σέ μία συνεχῆ πνευματική πρόοδο τῶν κατηχουμένων, διαμέσου καί τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας καί τῆς μεταβολῆς πού ἐπιφέρει ή ἀκρόαση τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καί ή συμμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τά ἐντάλματα πού ἐμπεριέχονται σ' αὐτόν⁴⁴.

Γί' αὐτό καί στή συνέχεια ὁ διάκονος καλεῖ τήν κοινότητα τῶν πιστῶν σέ προσευχή ὑπέρ τῶν κατηχουμένων: «ἵνα ὁ Κύριος αὐτούς ἐλεήσει· κατηχήση αὐτούς τόν λόγον τῆς ἀληθείας· ἀποκαλύψη αὐτοῖς τό εὐαγγέλιον τῆς δικαιοσύνης...». Ἐνῶ ὁ ἱερέας στή σχετική εὐχή εὐχεται γιά τούς κατηχουμένους: «...καταξίωσον αὐτούς ἐν καιρῷ εὐθέτω τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας, τῆς ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν καί τοῦ ἐνδύματος τῆς ἀφθαρσίας...», δηλαδή εὐχεται γιά τήν ἀληθινή μεταμόρφωσή τους πού θά γίνει μέ τό ἱερό βάπτισμα.

Mateos μετά ἀπό ἐπισταμένη μελέτη τῆς χειρογράφου παραδόσεως κατέληξε στό συμπέρασμα ὅτι ὀφείλει τήν ἐμφάνισή της στήν παράδοση τῆς Παλαιστίνης, ἀφοῦ ἐμφανίζεται καί στή Λειτουργία τοῦ Ἁγ. Ἰακώβου, καί ἀπό τήν Παλαιστίνη μεταφέρθηκε ὡς δάνειο στή βυζαντινή λειτουργική παράδοση. Γιά περισσότερα βλ. J. Mateos, *Celebrarea Cuvîntului în Liturghia Bizantina*. Πρόλογος ὑπό Robert F. Taft, S.J. καί μετάφραση μέ ὑποσημειώσεις ὑπό Cezar Login, Cluj-Napoca 2007, σ. 162 κ.έξ. μετά τῶν ὑποσημειώσεων.

⁴⁴ Ἐξάλλου ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής θεωρεῖ ὅτι προκύπτει ὠφέλεια πνευματική μέ μόνη τήν παρουσία τῶν ἀνθρώπων στή σύναξη ἀφοῦ βρίσκονται μέσα σέ ἕνα πνευματικό χῶρο πού ἐνεργεῖ ή χάρις τοῦ Θεοῦ (βλ. «Μυσταγωγία», P.G. 91, 701 κ.έξ.). Ὁ Δημήτριος Στανιλοάε σχολιάζοντας σ' αὐτό τό σημείο τή «Μυσταγωγία» τοῦ Ἁγίου Μαξίμου ἀναφέρει: «Ἡ παρουσία μέσα στήν Ἐκκλησία, πρό πάντων τήν ὥρα τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, εἶναι ὠφέλιμη ἀκόμη καί γί' αὐτούς πού δέν αισθάνονται νά μεταπλάθονται σ' αὐτό πού σημαίνεται μέ τήν κάθε βαθμίδα τῶν μυστηρίων, πού τελοῦνται μέσα στήν Ἐκκλησία. Εἶναι ὠφέλιμη γιά λόγους ἀντικειμενικούς. Μέσα στήν Ἐκκλησία εἶναι ἐπίσης παρόντες οἱ ἄγγελοι πού γράφουν αὐτούς πού ἔρχονται στήν Ἐκκλησία καί προσεύχονται γί' αὐτούς. Ἐκεῖνοι δηλαδή πού ἔρχονται στήν Ἐκκλησία, κοντά στό Θεό, ἔρχονται ἐπίσης κοντά στοὺς ἀγγέλους ἢ σέ κοινωνία προσευχῆς μ' αὐτούς. Μ' αὐτό ἐγγράφονται μέσα στή μνήμη τῶν ἀγγέλων ἢ, κατά κάποιον τρόπο, μέσα στό ἴδιο τό εἶναι τῶν ἀγγέλων. Ἡ παρουσία μέσα στήν Ἐκκλησία εἶναι ἀκόμη ὠφέλιμη γιά τή χάρις πού εἶναι παρούσα μέσα στήν Ἐκκλησία, πρό πάντων κατά τήν ὥρα τῆς Λειτουργίας, καί ή ὁποία, μέ ὅλα τά σύμβολα τῆς σωτηρίας πού τελεσιουργοῦνται μέσα στήν Ἐκκλησία, ὁδηγεῖ βαθμιαία καθένα, σύμφωνα μέ τήν κατάστασή του, πρὸς τίς καταστάσεις πού ὑποσημαίνονται ἀπό τίς πιό ὑψηλές πράξεις καί λέξεις τῆς θείας Λειτουργίας» (βλ. Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία*, εἰσαγωγή-σχόλια πρωτοπρ. Δημήτριος Στανιλοάε, μετάφρ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς, ἔκδ. Ἀποστ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1973, σ. 226-227, σημ. 76).

Ἄν θά ἐπιχειρούσαμε μία σύγκριση τῆς μεταμορφωτικῆς σχέσεως Χριστοῦ καί πιστοῦ στή διαδικασία τῆς ἱεραῆ προσκομιδῆς, πού ἤδη ἀναφερθήκαμε, καί στή θέση τῆς ἀναγνώσεως τῶν βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων, θά λέγαμε ὅτι ὁ Χριστός κατά τήν ἱερουργική διαδικασία τῆς προσκομιδῆς εἶναι κρυμμένος μέσα στό ἱερό βῆμα, στήν πρόθεση, καί ἡ μεταμορφωτική βοήθεια πρὸς τοὺς χριστιανούς εἶναι προσωπική, μυστική, ἐμπειρική γιὰ τόν καθένα χωριστά. Τώρα, μέ τήν ἀνάγνωση τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ὁ Κύριος εἶναι παρών, ἐνώπιον ὄλων φανερά καί ταυτόχρονα μυστικά, ὁμιλεῖ σέ πρῶτο πρόσωπο καί ὅσοι προσέχουν ἰδιαίτερα τά λόγια Του ἀλλοιώνονται πνευματικά καί συμορφώνονται σύμφωνα μέ τίς θεῖες ἐπιταγές Του. Ἐξάλλου, ἡ ὅλη διαδικασία τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, σύμφωνα μέ τήν τάξη τῆς βυζαντινῆς Λειτουργίας, ἐπιδιώκει αὐτό ἀκριβῶς, νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι ὁ Κύριος βρίσκεται ἀνάμεσά μας καί μᾶς διδάσκει μέ τά θεῖα καί σωτήρια λόγια Του καί ἀναμένει τήν πλήρη ἀνταπόκρισή μας καί συμμόρφωση μέ τίς θεῖες ἐντολές Του⁴⁵.

Γνωρίζουμε ὅτι στήν εὐχή τῆς εὐχαριστιακῆς ἐπίκλησης ζητεῖται ἡ κάθοδος τοῦ Παναγίου Πνεύματος μέ διπλό στόχο, νά ἀγιαστεῖ καί ἡ κοινότητα καί τά «προκείμενα δῶρα». Δηλαδή, πρὶν ἢ ταυτόχρονα μέ τόν καθαγιασμό τῶν τιμίων δώρων, ζητᾶμε ἀπὸ τόν Κύριο νά στείλει τό Πνεῦμα τό Ἅγιο καί σέ μᾶς, στήν εὐχαριστιακή κοινότητα. Αὐτό σημαίνει ὅτι καί ἐμεῖς εἴμαστε μέσα στή διαδικασία τῆς μεταμορφώσεως. Βέβαια γιὰ τά εὐχαριστιακά δῶρα χρησιμοποιοῦμε τόν ἀκριβῆ λειτουργικό ὄρο μεταβολή. Ὅμως σ' αὐτή τήν ἱερουργική διαδικασία, ὅπως ὁ Κύριος μετά τόν καθαγιασμό εἶναι πλέον εὐχαριστιακά παρών ἐνώπιον τῆς κοινότητος, ἔτσι καί ἡ κοινότητα παρίσταται ἐνώπιον τοῦ Κυρίου μεταμορφωμένη, ἀγιασμένη, ἀνάλογα μέ τή δεκτικότητα καί τό πνευματικό ἐπίπεδο ἑνός ἐκάστου τῶν μελῶν της.

Γι' αὐτό καί τήν ὥρα τοῦ καθαγιασμοῦ τά λόγια τῆς κοινότητος εἶναι καθαρά δοξολογικά: «Σέ ὑμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν, σοί εὐχαριστοῦμεν Κύριε...». Ὅπως, δηλαδή, τότε κατά τή θεῖα μεταμόρφωση οἱ μαθητές δέν ἐπιθυμοῦσαν τίποτε ἄλλο παρὰ μόνο νά παραμείνουν μέσα σ' αὐτή τή θεοποιό κατάσταση τῆς ἐνατένισης τοῦ μεταμορφωθέντος ἐνώπιόν τους Χριστοῦ, ἔτσι

⁴⁵ Πρβλ. Κ. Karaisaridis, *Il Cristo Tranfigurato...*, σ. 53 καθώς καί σημ. 15, σ. 53-54..

καί τώρα στή θεία λειτουργία μπροστά στή μεγαλειώδη αὐτή συγκατάβαση τοῦ Θεοῦ καί τήν ὑψιστή ἀποκάλυψη τῆς θείας ἀγαθότητος καί εὐσπλαχνίας Του γιά τή σωτηρία τοῦ κόσμου οἱ πιστοί ἀναφωνοῦν μέ θάμβος τά λόγια τοῦ ὡς ἄνω ὕμνου: «Σέ ὑμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν, σοί εὐχαριστοῦμεν Κύριε...». Ἐδῶ, δηλαδή, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι καί ἐμεῖς οἱ πιστοί ἔχουμε τή δυνατότητα νά ἐκφράζουμε ἀντίστοιχα βιώματα μέ τούς τρεῖς πρόκριτους μαθητές Πέτρο, Ἰάκωβο καί Ἰωάννη, τούς μάρτυρες τῆς θείας μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου στό ὄρος Θαβώρ.

Γιά νά ὀλοκληρώσουμε τήν ἀναφορά μας στήν προσοικείωση τῶν σταδίων τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, πού συνθέτουν τόν ἐορταστικό πυρήνα τῶν δεσποτικῶν ἐορτῶν, ἀπό μέρους τοῦ πιστοῦ, δηλαδή τή μετάβαση ἀπό τή μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ στή μεταμόρφωση τοῦ πιστοῦ, θά κάνουμε μία ἐνδεικτική ἀναφορά στήν ἐορτή τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου καί, βέβαια, ὅσα θά λεχθοῦν ἰσχύουν ἐν πολλοῖς καί γιά ὅλες τίς ἐορτές τοῦ Κυρίου.

Μέ τό λειτουργικό λόγο τῆς ἐορτῆς, βιβλικά ἀναγνώσματα καί ὕμνολογία, ἐκτός τοῦ ὅτι περιγράφεται ὁ ἱστορικός πυρήνας τῆς ἐορτῆς, ἀκόμη ἀπό τά προδρομικά στοιχεῖα, δηλαδή τίς ἐμφανίσεις τοῦ Χριστοῦ στήν Παλαιά Διαθήκη ὡς ἄσαρκου Λόγου τοῦ Θεοῦ, μέχρι καί τή διήγηση τοῦ περιστατικοῦ τῆς ἐπί τό ὄρος Θαβώρ μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου, ἐκτός τοῦ ὅτι γίνεται ἀνάλυση θεολογική τοῦ καθ' αὐτοῦ γεγονότος τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου⁴⁶, γίνεται ταυτόχρονα καί ἓνα κάλεσμα στόν ἄνθρωπο γιά τή δική του ἐν Χριστῶ μεταμόρφωση.

Ἀπό αὐτόν ἀκόμη τό μικρό ἐσπερινό στά δύο πρῶτα στιχηρά ἐπισημαίνουμε: «Δεῦτε νῦν τήν κρείττονα ἀλλοιωθέντες ἀλλοίωσιν...», «Ὡ φιλοθεάμονες, τῶν ὑπέρ νοῦν καί φιλήκοι, μυστικῶς ἐποπτεύσωμεν...». Στό δοξαστικό τῆς λιτῆς ὑπάρχει ἡ εὐθεία πρόσκληση: «Δεῦτε ἀναβῶμεν εἰς τό ὄρος Κυρίου, καί εἰς τόν οἶκον τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, καί θεασώμεθα τήν δόξαν τῆς Μεταμορφώσεως αὐτοῦ...». Στό προτελευταῖο τροπάριο τοῦ δευτέρου κανόνα τῆς ἐνάτης ὠδῆς ὑπάρχει ἡ προτροπή τοῦ ποιητῆ: «Δεῦτε μοι πείθεσθε λαοί, ἀναβάντες εἰς τό ὄρος τό Ἅγιον, τό ἐπουράνιον, ἀῦλως στῶμεν ἐν πόλει ζῶντος Θεοῦ, καί ἐποπτεύσωμεν

⁴⁶ Γιά ὅλα αὐτά βλ. Κ. Karaisaridis, *Il Cristo Tranfigurato...*, σ. 58-63.

νοῖ θεότητα ἄυλον, πατρός καί πνεύματος, ἐν Υἱῶ μονογενεῖ ἀπαστράπτουσιν».

Στό τελευταῖο αὐτό τροπάριο τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ βλέπουμε καθαρά ὅτι ὁ ποιητής μᾶς καλεῖ νά τόν ὑπακούσουμε καί νά ἀνεβούμε πνευματικά στό «ὄρος τό Ἅγιον, τό ἐπουράνιον», δηλαδή ἀπό τό Θαβώρ νοερά νά στραφοῦμε στόν οὐρανό, στήν οὐράνια κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα «ἀὐλως στῶμεν ἐν πόλει ζῶντος θεοῦ» καί ἀκόμη μέ μεγαλύτερη σαφήνεια: «καί ἐποπτεύσωμεν νοῖ θεότητα ἄυλον». Δηλαδή δέ γίνεται λόγος γιά μία πνευματική ἀνάβαση γενικά, ἀλλά πολύ καθαρά ὁ λόγος εἶναι γιά τό τρίτο στάδιο τῆς πνευματικῆς διαδικασίας πού ἔπεται τῆς κάθαρσης καί τοῦ φωτισμοῦ, δηλαδή τή θέωση. Τό λέγει καθαρά ἡ κατακλείδα τοῦ ὕμνου, πού μᾶς καλεῖ νά δοῦμε τή «θεότητα ἄυλον, πατρός καί πνεύματος, ἐν Υἱῶ μονογενεῖ ἀπαστράπτουσιν».

Ἀσφαλῶς καί τά λόγια τοῦ ὕμνου δέ λέγονται «ποιητικῆ ἀδεία», δέν πρόκειται ἐπ' οὐδενί γιά συναισθηματική ἔξαρση, ἀφοῦ σέ ἄλλους ὕμνους περιγράφεται καί τό «πῶς» αὐτῆς τῆς πνευματικῆς ἀνόδου, τῆς θεοπτείας. Γίνεται δηλαδή λόγος καί γιά τήν κάθαρση καί τό φωτισμό ὡς ἀπαραίτητων προϋποθέσεων γι' αὐτήν τήν πνευματική ἀνοδο.

Στό πρῶτο στιχηρό τροπάριο καί στό δεύτερο ἀπόστιχο τοῦ μικροῦ ἔσπερινου ὁ δρόμος γιά τήν πνευματική ἀνοδο ταυτίζεται μέ τήν ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν: «...εὐσεβῶς καί γῆθεν, ἐφ' ὑψηλοτάτην, τῶν ἀρετῶν περιωπήν, ἀνενεχθέντες...» καί «φέγγει τῶν ἀρετῶν, ἐκλάμποντες προσβῶμεν, ἐν ὄρει τῶ ἁγίῳ». Ὁ ἀγώνας γιά τίς ἀρετές, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, εἶναι ἡ σταθερή καί σίγουρη βάση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καί ἀποτελεῖ κεντρικό πυρήνα στό στάδιο τῆς πνευματικῆς κάθαρσης. Ἀλλά καί ἀκόμη βαθύτερα, ἐπειδή ὅλα ξεκινοῦν ἀπό τούς λογισμούς, στήν πορεία πρός τήν κάθαρση πρέπει νά ἀντιμετωπισθοῦν σωστά πνευματικά καί οἱ λογισμοί. Ὁ «οἶκος» τῆς ἡμέρας ἀναφέρει: «Ἐγέρθητε οἱ νωθεῖς, μή πάντοτε χαμερπεῖς· οἱ συγκάμπτοντες εἰς τήν ψυχὴν μου λογισμοί, ἐπάρθητε καί ἄρθητε εἰς τό ὕψος τῆς θείας ἀναβάσεως».

Βέβαια ὁ μεταπτωτικός ἄνθρωπος ἔχει νοῦ ἐσκοτισμένο καί χρειάζεται τό φῶς τοῦ Χριστοῦ, τή χάρη τοῦ παναγίου Πνεύματος,

ὄχι μόνο στό δεύτερο στάδιο τῆς πνευματικῆς ζωῆς πού εἶναι ὁ φωτισμός, ἀλλά γιά νά ἀποφασίσει νά μπεῖ στό στάδιο τῆς καθάρσεως καί νά ἔχει μία σχετική πρόοδο. Γι' αὐτό καί ἡ ὑμνολογία τῆς ἡμέρας, μέσα στή θεολογική καί πνευματική πληρότητα πού τή διακρίνει, στρέφεται καί στήν ἐκζήτηση τοῦ θείου φωτισμοῦ γιά τήν πραγμάτωση τοῦ πνευματικοῦ στόχου. Στό δεύτερο τροπάριο τῆς λιτῆς ἀναφέρεται τό αἶτημα πρὸς τό Χριστό: «καταύγασον καί ἡμᾶς τῷ φωτί τῆς σῆς ἐπιγνώσεως, καί ὁδήγησον ἐν τῇ τρίβῳ τῶν ἐντολῶν σου». Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ζητεῖται τό φῶς τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνο γιά τήν εἴσοδο στήν ὁδό τῆς θεογνωσίας, ἀλλά καί γιά τήν ἔμπρακτη ἀπόδειξή της, πού εἶναι ἡ ὁδός τῶν ἀρετῶν. Στό δοξαστικό τῆς λιτῆς λέγεται: «φωτί προσλάβωμεν φῶς· ὑμνήσωμεν εἰς τούς αἰῶνας». Δηλαδή, μόνο μέ τό φωτισμό τοῦ Θεοῦ θά προσεγγίσουμε τό ἄκτιστο φῶς καί ἔτσι εὐρισκόμενοι σ' αὐτό τό πνευματικό ὕψος θά μπορέσουμε νά προσκυνήσουμε τόν Τριαδικό Θεό αἰώνια.

Ἔτσι, βλέπουμε πῶς, ὅ,τι ἔπραξε ὁ Θεός, καλεῖται κατὰ ἀναλογία καί μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐγκολπώσεως τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Χριστοῦ νά πράξει καί ὁ πιστός.

Ὁ λειτουργικός, δηλαδή, λόγος εἶτε στὰ εὐχολογικά κείμενα τῶν ἱερῶν μυστηρίων, εἶτε στὰ ὑμνολογικά καί λιτανευτικά κ.ἄ. λειτουργικά σχήματα ἐπιδιώκει νά φέρει ἔμπροσθέν μας αὐτή τή διπλή πραγματικότητα. Τί ἔπραξε δηλαδή ὁ Θεός χάριν τῆς σωτηρίας μας καί τί ὀφείλουμε νά πράξουμε ἐμεῖς, ἀνταποκρινόμενοι στήν κίνηση πρὸς ἐμᾶς τοῦ Θεοῦ. Αὐτό πού προτείνεται σέ μᾶς δέν εἶναι ἀπλᾶ μία παρακίνηση, ἀλλά παρουσιάζεται διὰ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ὡς ἡ μόνη δυνατότητα οἰκειώσεως τοῦ ὑπὸ τῆς ἐορτῆς σημαινομένου γεγονότος, πού ἐνέργησε ὁ Θεός «δι' ἡμᾶς καί διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν»⁴⁷. Μάλιστα δὲ ὅλα τὰ ὡς ἄνω, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, ἀποκτοῦν μία ἐπικαιρότητα, ὀφείλουν νά συμβοῦν τώρα. Ἄρα, τὸ μεταμορφωτικό ἀποτέλεσμα πρέπει νά συντελεσθεῖ ἀνυπερθέτως, χωρὶς ἀναβολή, τώρα, γιά νά ἔχουν ἀποτελεσματικότητα τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ καί σέ μᾶς προσωπικά. Ὁ λειτουργικός λόγος εἶτε ὡς εὐχετικός λόγος εἶτε ὡς δέηση

⁴⁷ Ἔτσι δικαιολογεῖται ἀπόλυτα ἡ φράση «δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καί διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν» τῆς εὐχῆς τῆς ἀπολύσεως στίς περισσότερες ἀπὸ τίς δεσποτικές ἐορτές.

ἐκφέρεται σὲ πληθυντικὸ ἀριθμὸ, διότι ἔχει ὑπόψη τοῦ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα, ἐπιδιώκει νὰ ἐμπεδώσει τὸ πνεῦμα τῆς «τῶν πάντων ἐνώσεως», νὰ ἐνώσει ὅλους μὲ τὸ Χριστὸ καὶ φυσικὰ καὶ μεταξὺ τους. Καὶ βέβαια αὐτὴ ἡ ἐπιδιωκόμενη ἐνότητα διαφέρει ἀπὸ αὐτὸ πὺ ἐπιδιώκουν διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες, σύλλογοι κ.λπ. «Στὴ θεία λειτουργία δὲν ἐπιδιώκεται ἡ συμφωνία τῶν πολλῶν μεταξὺ τους, οὔτε ἡ ἐνότητα μεταξὺ τους, παρὰ τὶς βαθύτατες ἀντιθέσεις, ἀλλὰ ὅλοι καὶ τὰ πάντα τείνουν νὰ γίνουν ἓνα, ὅπως καὶ ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνας. Αὐτὸ τὸ «ἓνα» νοεῖται ὡς ἐνότητα σκέψης, βούλησης, πράξης καὶ ἀκόμη εἶναι ἐνότητα μὲ προορισμὸ τὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὅπου «τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστός»⁴⁸.

Σὲ ὅλους τοὺς ὕμνους τῆς Ἐκκλησίας, συνήθως στὴν κατακλείδα τοὺς, ὑπάρχει κάτι πὺ ἀφορᾷ τὴν κοινότητα, τοὺς πιστοὺς, τοὺς ἀκροατὲς τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὸ δοξαστικὸ τοῦ ἔσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς: «Δεῦτε, λαοὶ τὴν τρισυπόστατον θεότητα προσκυνήσωμεν...». Κατ' ἀρχὰς καλοῦνται οἱ πιστοὶ νὰ προσκυνήσουν τὸν Τριαδικὸ Θεὸ καὶ ἀναλύεται στὴ συνέχεια ὁ ἰδιαίτερος ρόλος τοῦ κάθε τριαδικοῦ προσώπου στὸ ἔργο τῆς σωτηρίας μας, ὥστε στὸ τέλος μὲ εὐγνωμοσύνη ἀπειρη καλοῦμαστε νὰ ἀναφωνήσουμε: «Τριάς ἀγία, δόξα σοι». Ἐπίσης, στὸ δοξαστικὸ τοῦ ἔσπερινοῦ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τυφλοῦ: «Κύριε παράγων ἐν τῇ ὁδῷ, εὔρες ἄνθρωπον τυφλὸν ἐκ γενετῆς...», ἐνῶ ἀναπαράγεται ὁλόκληρη, σχεδόν, ἡ εὐαγγελικὴ διήγησις⁴⁹, στὸ τέλος τοῦ ὕμνου ὑπάρχει ἡ προτροπὴ - συμμόρφωση: «Διὸ βοῶμεν καὶ ἡμεῖς· ἐλέησον ἡμᾶς». Στὸ Ἀναστάσιμο Θεοτοκίο τοῦ πλ. α' ἤχου «Ἐν τῇ ἐρυθρᾷ θαλάσῃ...» ἡ κατακλείδα εἶναι: «ὁ ὢν καὶ προῶν καὶ φανείς ὡς ἄνθρωπος, Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς». Μέσα σὲ ἓναν ὕμνο βλέπουμε τὶς προτυπώσεις τὶς σχετιζόμενες μὲ τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρία καὶ, εἰδικότερα στὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, τὴν πραγματοποίησι τῆς ἐπαγγελίας καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς πὺ εἶναι ἡ προσφερόμενη δυνατότητα σωτηρίας.

Ὑπάρχουν τροπάρια πὺ ἡ προτεινόμενη συμμόρφωση εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρη. Στὸ ἰδιόμελο τῶν αἰνῶν τῆς Μ. Δευτέρας, πὺ

⁴⁸ Κ. Καραϊσαρίδη, Ἐμπειρίες..., ὁ.π., σ. 40.

⁴⁹ Πρβλ. Ἰωάν. 9, 1-38.

ψάλλεται τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων τὸ ἑσπέρας, ὑπάρχει ἡ σαφέστατη προτροπὴ τῆς συμπόρευσης μὲ τὸν Κύριο πού πορεύεται πρὸς τὸ ἐκούσιο πάθος: «... δεῦτε οὖν καὶ ἡμεῖς κεκαθαρμέναις διανοίαις, συμπορευθῶμεν αὐτῷ καὶ συσταυρωθῶμεν καὶ νεκρωθῶμεν δι' αὐτὸν ταῖς τοῦ βίου ἡδοναῖς· ἵνα καὶ συζήσωμεν αὐτῷ καὶ ἀκούσωμεν βοῶντος αὐτοῦ· οὐκέτι εἰς τὴν ἐπίγειον Ἱερουσαλὴμ διὰ τὸ παθεῖν, ἀλλὰ ἀναβαίνω πρὸς τὸν Πατέρα μου καὶ Πατέρα ὑμῶν καὶ Θεὸν μου καὶ Θεὸν ὑμῶν· καὶ συνανηψῶ ὑμᾶς εἰς τὴν ἄνω Ἱερουσαλὴμ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν».

Ὅρισμένες, δηλαδή, φορὲς ἡ προτροπὴ ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ τοῦ ὕμνου καὶ ἀναλύεται στὴ συνέχεια ἡ αἰτία τῆς αἰτούμενης συμμόρφωσής μας ἢ τὰ ἀποτελέσματα πού θὰ προκύψουν ἀπὸ αὐτὴ τὴ στάση μας. Ἄλλοτε περιγράφεται τὸ ἐορταζόμενο γεγονός ἢ γίνεται ἀναφορὰ σὲ κάποιο ἐορταζόμενο πρόσωπο καὶ στὸ τέλος, σὰν συμπέρασμα προκύπτει ἡ ἀναγκαιότητα, τὸ ἐπιβεβλημένο τῆς συμμόρφωσής μας. Ἄλλοτε ὑπάρχει παράλληλα διήγηση καὶ πρόταση συμμόρφωσης: «*Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι, προσκυνήσωμεν Ἅγιον Κύριον Ἰησοῦν τὸν μόνον ἀναμάρτητον...*». Ἄλλοτε ὑπάρχει ξεκάθαρα τὸ ζητούμενο ἀποτέλεσμα ὡς προσευχὴ μέσα στὸν ἴδιο τὸν ὕμνο: «*Βασιλεῦ οὐράνιε, παράκλητε, τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας... ἐλθέ καὶ σκήνωσον ἐν ἡμῖν καὶ καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ πάσης κηλίδος καὶ σῶσον ἀγαθὲ τὰς ψυχὰς ἡμῶν*». Ἡ ἡ γνωστὴ προσευχὴ «*Παναγία Τριάς ἐλέησον ἡμᾶς...*».

Θὰ πρέπει δὲ νὰ λεχθεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ νοήματα τοῦ λειτουργικοῦ λόγου ἀκούγονται μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα προσευχῆς. Οἱ πιστοὶ, ἤδη στὸ ἄκουσμά τους, κάνουν το σταυρὸ τους, δηλαδή μπαίνουν ἅμα τῷ ἀκούσματι στὴ διαδικασία οικειώσεως τοῦ θεολογικοῦ καὶ πνευματικοῦ τους νοήματος, χωρὶς καμία καθυστέρηση χρονικὴ, ἐφόσον εἶναι νήφοντες καὶ ζηλωτὲς καὶ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ ἀκούσουν ὡς νοήματα καὶ νὰ τὰ κατανοήσουν σὲ κάποιο βαθμὸ λόγῳ παιδείας καὶ πνευματικῆς στάθμης. Ἄλλως λέγονται εἰς ᾧτα μὴ ἀκουόντων.

Ἐπειδὴ, ὅμως, ὁμιλοῦμε μὲ βάση τὴ δεοντολογικὴ θέση, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε μὲ βάση καὶ ὅσα ὡς τώρα ἐκτέθηκαν ὅτι ὁ στόχος τοῦ λειτουργικοῦ λόγου εἶναι καθαρὰ μεταποιητικὸς. Μὲ τὴ χαρισματικὴ του διάσταση καὶ τὴν προσευχητικὴ διάθεση ὧσων τὸν ἐκφέρουν ἢ τὸν ἀκοῦν, ἐπιδιώκει νὰ μεταπλάσει τὸν ἄνθρωπο σὲ μία κατάσταση ὅμοια μὲ τὸ περιεχόμενό του. Ἐπομένως ὁ

ἄνθρωπος καλεῖται νὰ γίνει αὐτὸς ποὺ ἀναγγέλλεται, κηρύττεται ἢ προτείνεται ἀπὸ τὸ λειτουργικὸ λόγο. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπαθὴς ἢ ἀπλὸς ἀκροατὴς. Καλεῖται σὲ ἕναν ἐσωτερικὸ ὑπαρξιακὸ διάλογο μὲ τὸ λειτουργικὸ λόγο καὶ σὲ μία πορεία ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς συμμόρφωσης.

Ἐπομένως, ὁ λειτουργικὸς λόγος δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ δικαίωση. Δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ λόγο ὑπαρξης. Ὑπάρχει γιὰ νὰ ἐπιφέρει ἕνα θεολογικὸ ἢ πνευματικὸ ἀποτέλεσμα. Αὐτὸ εἶναι νὰ μυήσει τὸν ἄνθρωπο σὲ αὐτὸ ποὺ ἐνήργησε ὁ Θεός, ὥστε νὰ τὸν προετοιμάσει καὶ νὰ τὸν προτρέψει σ' αὐτὸ ποὺ καλεῖται ὁ ἴδιος νὰ πράξει.

Βέβαια ἐδῶ ἀνοίγει ἕνα μεγάλο κεφάλαιο ἀναφορᾶς στίς προϋποθέσεις τῆς ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερης πνευματικῆς καρποφορίας τοῦ λειτουργικοῦ λόγου. Αναφέρω ἐδῶ μόνο ὅτι ἐλλοχεύει πάντα ὁ κίνδυνος νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ λειτουργικὸς λόγος, «τὰ ἱερὰ γράμματα», ἐνεργοῦν ἐρήμην τῆς συμμετοχῆς μας ἢ, ἐπίσης, ὅτι ἡ μοναδική μας ὑποχρέωση εἶναι νὰ λεχθοῦν αὐτὰ τὰ λόγια, ἀκόμη εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε, χωρὶς σπουδὴ ἐμβάθυνσης καὶ κατανόησης, συμμετοχῆς, πράγμα τὸ ὁποῖο εἶναι τυπολατρία καὶ νομικιστικὴ θεώρηση τῆς λατρείας τοῦ ζῶντος Θεοῦ καὶ τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος ἔχει προορισμὸ νὰ «λειτουργεῖ», νὰ ἀπεργάζεται τὴ σωτηρία μας.

Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος μὲ τὴν παραβολὴ τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου μᾶς δίδαξε ὅτι μέσα ἀπὸ τὴ λατρευτικὴ-προσευχητικὴ διαδικασία καθρεφτίζεται ἡ ποιότητα τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὸ συνάνθρωπό του, ἡ στάθμη τῆς πνευματικῆς του πορείας. Καὶ μάλιστα ἔκανε λόγο γιὰ τὴν ἀναποτελεσματικότητα τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἐν γένει πνευματικῆς κατάστασης τοῦ Φαρισαίου καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ταπεινῆς καὶ μὲ συναίσθηση καρδιᾶς προσευχῆς τοῦ Τελώνου, ἡ ὁποία τὸν προσήγαγε στὸ Θεό. Ὁ λειτουργικὸς λόγος ἀπὸ μόνος του, ὅπως καὶ οἱ ἀγαθὲς πράξεις τοῦ Φαρισαίου, δὲν ἔφεραν τὴ δικαίωση. Ἐνῶ ὁ λειτουργικὸς λόγος συνοδευόμενος μὲ συναίσθηση, κατανόηση τῶν λεγόμενων καὶ πνεῦμα γνήσιας μετάνοιας ὁδηγεῖ στὸ ἀληθινὸ βίωμα, μέχρι τὸ θρόνο τοῦ Θεοῦ.

Σ' αὐτὴ τὴ συνάφεια θεωρῶ χρήσιμη τὴν ἀναφορὰ σὲ μία διδασκαλία τοῦ γέροντος Σωφρονίου Σαχάρωφ, ὅπου πιστεύω ὅτι φαίνεται ξεκάθαρα ὅχι μόνο ἡ συνάφεια βιβλικοῦ καὶ λειτουργικοῦ λόγου, ἀλλὰ ἡ συμπόρευση αὐτῶν μέσα στὴν ἱστορία τῆς

Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχῆς καί μέχρις τῶν ἐσχάτων: «Ἡ σωτηρία παρέχεται εἰς τόν κόσμον διά τῆς λειτουργικῆς ἱερουργίας, ιδιαίτερα εἰς ὅσους διψοῦν νά δεχθοῦν τήν εὐλογίαν τοῦ Οὐρανίου Πατρός. Οὐδέν ἰσάξιον ἢ παρόμοιον ὑπάρχει πρός τό ἔργον τοῦ Χριστοῦ διά τήν ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐκεῖνοι δέ στούς ὁποίους εἶναι ἐμπεπιστευμένη ἡ διακονία τῆς συσταθείσης ὑπό τοῦ Κυρίου λειτουργίας, βοηθοῦν τούς ἀδελφούς ἐν τῇ πορείᾳ αὐτῶν πρός τήν ἀθανασίαν. Ἐν τῇ διακονίᾳ ταύτῃ ἡ Ἐκκλησία εὔχεται (λειτουργικός λόγος) ἤδη ἐπί δύο χιλιετίας μεριμνῶσα, ὡς ὁ Ἀπόστολος Παῦλος (βιβλικός λόγος), ὅπως δοθῇ εἰς τούς ἀνθρώπους ἡ ἀληθῆς ἐπίγνωσις τῶν ἀποκεκαλυμμένων ὑπό τοῦ Θεοῦ πραγμάτων· ἵνα δυνηθοῦν οὗτοι «καταλαβέσθαι σύν πᾶσι τοῖς ἁγίοις τί τό πλάτος καί μῆκος καί βάθος καί ὕψος» τοῦ ὑπέρ ἡμῶν σχεδίου τοῦ Δημιουργοῦ, τοῦ ὀρισθέντος πρό καταβολῆς κόσμου διά τήν υἰοθεσίαν ἡμῶν ἐν τῷ ἡγαπημένῳ Αὐτοῦ Υἱῷ (βλ. Ἐφεσ. γ', 14-21, α', 5)»⁵⁰.

Συμπερασματικά...

Ἀπό τήν ὅλην πραγμάτευσή μας φάνηκε καθαρά ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη συνάφεια θεολογίας καί λειτουργικοῦ λόγου.

Ὁ λειτουργικός λόγος ἀναπαράγει, ἐπικαιροποιεῖ, ὑπομνηματίζει τό βιβλικό λόγο καί, ἐν τέλει, ἐπιδιώκει νά πράξει τά ἴδια ἀποτελέσματα πού εἶναι: ἀφενός, ἡ δοξολογία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί ἡ ὕμνησις τῶν ἐκλεκτῶν Του καί, ἀφετέρου, ὁ ἁγιασμός τοῦ λάτρη.

Ὁ λειτουργικός λόγος κινεῖται ἐπακριβῶς πάνω στόν ἄξονα τῆς ἐκπεφρασμένης πίστεως τῆς Ἐκκλησίας μέσω τῶν δογματικῶν ἐκφάνσεών της. Πολλές φορές ἐπιχειρεῖ ἐπεξήγησις τῶν δογμάτων καί ἀπόδοσις δυσνόητων ἐννοιῶν μέ πλαστικές καί ποιητικές ἐκφράσεις.

Κύριος στόχος του εἶναι νά φτάσουν νά ἀγγίξουν καλύτερα τό νοῦ καί τήν καρδιά τῶν μελῶν τῆς λατρεύουσας κοινότητος.

---

⁵⁰ Αρχιμ. Σωφρονίου (Σαχάρωφ), *Ὁψόμεθα τόν Θεόν καθώς ἐστι*, μετάφραση ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ἱερομονάχου Ζαχαρίου, ἔκδ. β', Ἱ. Πατριαρχική καί Σταυροπηγιακή Μονή Τιμίου Προδρόμου, Ἑσσεξ Ἀγγλίας 1993, σ. 362.

Καί τελικός στόχος του είναι ή μεταποίηση τῶν πιστῶν, νά ὑποστοῦν τήν «εὐπρεπεστάτην ἀλλοίωσιν», γί' αὐτό καί εἶναι παρακινητικός, προτρεπτικός.

Προσκαλεῖ τούς μετέχοντας νά φτάσουν στό ἐπίπεδο τῶν ὑπό τοῦ λειτουργικοῦ λόγου σημαιομένων, νά ἐγκολπωθοῦν, νά οἰκειοποιηθοῦν τά περιγραφόμενα ἔργα τοῦ Θεοῦ καί νά ἀνταποκριθοῦν στό κάλεσμα τῆς θεοκοινωνίας.

Ὁ ἀκροατής τοῦ λειτουργικοῦ λόγου καλεῖται νά γίνεi τέτοιος οἷος τά λόγια τοῦ λειτουργικοῦ λόγου.